

כורכר, מלט, ערבים, יהודים: איך בונים עיר עברית

אור אלכסנדרוביץ'

הפקולטה לארכיטקטורה ולתכנון, האוניברסיטה הטכנולוגית של וינה

אלה היו, בקווים כלליים, הפעולות הראשונות שלי. המכונה נכנסה לפעולה: אלדינו שלח חדשות טובות על רכישת אדמות; שטיינק הודיע שבמאסר הוא עומד לפתוח בחיפה בית חרושת חדיש ללבנים ובית חרושת למלט...

הרצל [1902] 2002, 168

מי יבנה, יבנה בית בתל-אביב?

מי יבנה, יבנה בית בתל-אביב?

אנחנו החלוצים נבנה את תל-אביב!

הבו חמר ולבנים — ונבנה את תל-אביב!

קיפניס 1929

החומרים שמהם עשויה ארכיטקטורה

מרחב העימותים המרכזי של הארכיטקטורה המודרנית דומה לזירת אגרוף סגורה שבה מתגושות שתי שאלות מרכזיות — "איך הבניין נראה?" ו"מה הבניין עושה?". התשובות לשאלות האלה, המתח ביניהן ועצם הבחירה בהיררכיה ערכית שבה אחת השאלות חשובה מהאחרת, הם המאפיין הראשון והעיקרי של המחנות המשתתפים בקרבות שהתחוללו — ומוסיפים להתחולל — בשדה הארכיטקטורה המודרני.

שאלה שלישית, מהותית לא פחות לתהליך הבנייה עצמו, היא "ממה הבניין עשוי?". שאלה זו נוגעת לחומרים שמהם נבנה הבניין, לתכונותיהם הטכניות, לאופן יישומם בשטח ולעלויות הכרוכות בשימוש בהם. לכאורה מדובר בשאלה בסיסית, שבלעדיה לא יכולים לקום בניינים בעולם האמיתי. עם זאת, קשה לראות בה שאלת מפתח המחוללת את עיקר

* גרסה מוקדמת ושונה של המאמר התפרסמה בכתב העת הצרפתי *Tsafon* (Aleksandrowicz 2008) בעריכת רינה כהן-מולר. תודתי נתונה לאדר' חביבה אבן, לאילן גל-פאר מארכיון תנועת העבודה, לנלי ורזבסקי מארכיון עיריית תל-אביב, לעדנה יקותיאלי כהן, לאדר' נאור מימר ממשד אמן בר אור אדריכלים, לפרופ' פמלה סימפסון, לאדר' ניצה סמוק, לשי פרקש, לאדר' אילן קדר ולאדר' שרון רוטברד על העצות והסיוע.

השיח האדריכלי המודרני. כאשר אדריכל מדבר סוף סוף על החומר, הדבר מעיד בדרך כלל על צורך דחוף לעסוק בנושא אחר לחלוטין; החומר, בעיני האדריכל, הוא על פי רוב אמצעי שמקדש את המטרה.

בארכיטקטורה המודרנית, עיסוק מוצהר ורחב בשאלה "ממה הדבר עשוי?" הוא מאורע לא שגרתי, שנועד בעיקרו להעיד על שינוי בכוונות הרטוריות, המוצהרות והיזומות של הארכיטקטורה, והרבה פחות מכך על שינוי בטווח האמצעים החומריים שעומד לרשות הבנאים. מאמצע המאה ה-19 בא הדבר לידי ביטוי מובהק באופן החדרתם והתקבלותם של שלושה חומרים עיקריים: פלדה, זכוכית ובטון. חומרים אלו, שאת הולדתם ותפוצתם הרחבה יש לקשור לתיעוש אמצעי הייצור, הצליחו להשתלט על שוק החומרים בשדה הבנייה לא מעט בזכות צידוקים אידיאולוגיים ומטפיזיים שסיפקו להם אדריכלים ובזכות הפרשנות האל-חומרית שניתנה להם. שאלת החומר — כלומר העדפת חומר אחד על פני חומר אחר — חרגה מן התחום ה"הנדסי", האובייקטיבי לכאורה, לתחום בעל תוכן ערכי מובהק.¹

חומר בנייה, לפיכך, הוא אוסף של דעות קדומות, של מוניטין, של תדמיות. החומר אינו אובייקט תמים; הוא מביא אתו תמיד לאתר הבנייה משהו שאינו חומרי — אותה תדמית, אותו מטען הכרחי שקובע את אופן השימוש בו ואת היקפו. הצלחה של חומר (כלומר היקף השימוש בו בשוק נתון או נתח השוק שהוא קונה לעצמו) אינה נובעת מתכונותיו האובייקטיביות, אלה שעמן בא לעולם, אלא דווקא מכל אותו מטען עודף שהוצמד אליו לאחר לידתו — מטען שאינו תלוי בהכרח בנתוניו הפיזיקליים היבשים.

הפוליטיקה של החומרים

קשה לראות בענף הבנייה בארץ ישראל של שנת 1909 שדה קלאסי של "ארכיטקטורה" במובנו כשדה אינטלקטואלי, מודע לעצמו, המתלווה לפעולת הבנייה. בשונה מהמצב ששרר באירופה או בארצות הברית באותם ימים, בארץ ישראל היה ענף הבנייה מנותק מפעילות

¹ בעשורים הראשונים של המדינה נעשה העיסוק בבטון החשוף אובססיבי ממש, בהשפעתם הישירה של לה קורבוזיה והזרם הברוטליסטי בארכיטקטורה (לעניין זה ראו אפרת 2004, 105–115; רוטברד 2007, 481–499). לה קורבוזיה החליט לאמץ את הבטון החשוף כחומר מועדף לאו דווקא בגלל תכונותיו הטכנולוגיות של החומר אלא בעיקר בגלל מראהו, בגלל האופן שבו החומר מביע דבר אחר, שנמצא מעבר לו, ובעיקר מפני שהוא משרת סדר יום שנראה לו ראוי לקידום; הבטון של לה קורבוזיה הוא קודם כול הדימוי של הבטון (כפי שהוא נקלט מבעד לזוגיות המשקפיים העבות שלו) ורק אחר כך, אם בכלל, החומר המכונה "בטון". גישה דומה עומדת גם ביסוד השימוש הגורף (והייחודי בקיצוניותו) שנעשה באבן כחומר חיפוי לבנייני ירושלים, שראשיתו בתקנות שקבע המושל הצבאי הבריטי של ירושלים, רונלד סטורס, סמוך לאחר כיבושה. השימוש הירושלמי באבן אינו נובע מתכונותיה של האבן כחומר בנייה, אלא בראש ובראשונה מן ה"רוח" — שלא לומר ה"רוחניות" — שהיא מגלמת (רוטברד 2007, 159–160; Weizman 2007, 25–33; Nitzan-Shifan 2006, 11–27).

אינטלקטואלית נלווית; הוא התבסס על מסורות ורנקולריות שהושפעו משינויים טכנולוגיים מיובאים, אך בלא ממסד תכנוני היררכי ובלא שיוחסה חשיבות רבה להכשרה מקצועית אקדמית. בתי מגורים (כולל בתי אמידים) נבנו על פי רוב לפי דגם מקובל, לפי דפוס מסורתי של סידור חללים ובהתאם למידותיו של מגרש נתון. מעורבותם של אדריכלים מקצועיים נדרשה בעיקר בהקמת מבני ציבור; בבניית בתי מגורים שימשו הקבלנים-הבנאים המקומיים אדריכלים לכל דבר, ותפקידם היה ליישם את הידע והמוסכמות של מקצוע הבנייה באתר מסוים באמצעות מבחר מצומצם של חומרים וטכניקות בנייה. ה"רעיון" האדריכלי לא הצריך, משום כך, התערבות אדריכלית מקצועית, אלא היה חלק מ"אוצר המילים" של ההתפרסות המרחבית של בני המקום (פוקס 1998, 85).²

לתוך "אוצר המילים" האדריכלי שהיה נהוג ביפו (כמו בערי חוף אחרות במזרח התיכון³) החלו לחלחל, בעיקר משנות השבעים של המאה ה-19, חומרי בנייה ומוצרי בנייה תעשייתיים מאירופה (בעיקר רעפי חרס, קורות פלדה, עצים לבניין ולוחות זכוכית⁴). בהדרגה החלו להופיע גם ניצני תעשייה מקומית של מוצרי בנייה, החל בשנות התשעים וביתר שאת בשנים הראשונות של המאה ה-20 (קרק 2003, 230–231). התפתחות זו התאפשרה בראש ובראשונה בזכות קיומו של נמל ביפו, ששימש נתיב כניסה לסחורות, לחומרי גלם ולידע אנושי, וגם הודות להאצת הפעילות הכלכלית בעיר לאחר חנוכת קו הרכבת בינה לבין ירושלים בשנת 1892 – אירוע שמסמן את ראשית התנועה המנועית בארץ ישראל.

בשנת 1909 הוחל בבניית שכונה חדשה על שטח אדמה מצפון ליפו, אחוזת בית שמה.⁵ זו היתה הפעם הראשונה שהוקם בארץ ישראל יישוב עירוני שהיה בהגדרתו "עברי" ו"מודרני" במידה שווה, צעד מוחשי בהגשמת השאיפות המפעפעות לתחייה לאומית יהודית בארץ ישראל בהתאם לקווים שסרטט הרצל בחזונו. הקמת השכונה היתה פרויקט הבנייה הפרטית הגדול והמסיבי ביותר ביפו עד אותם ימים. השכונה הוצגה מראש כמעשה תכנוני רחב

² לעניין זה ראו גם שלוש [1931] 2005, 91–92.

³ המחקר טרם עמד על מלוא הקשרים וההשפעות ההדדיות בין יפו לערי חוף אחרות במזרח התיכון, ובראשן העיר בירות. הזינוק המטאורי של בירות בעשורים האחרונים של המאה ה-19 דומה במאפייניו הכלליים לשינויים הגדולים שהתחוללו ביפו כמה שנים אחר כך (אם כי בבירות היו היקפי הבנייה והפיתוח גדולים הרבה יותר). בירות שימשה מקור חשוב לידע ולהשפעות בתחום הבנייה – וביפו בא הדבר לידי ביטוי בראש ובראשונה באימוץ התכנית הוורנקולרית של "בית החלל המרכזי", שראשיתה במרכזים העירוניים של לבנון (ראו Saliba 2004 וכן פוקס 1999, 63–65).

⁴ ראו קרק 2003, 252–253, וכן שלוש [1931] 2005, 80–83. לתיאור מאלף של חדירת רעף החרס המודרני לארץ ישראל ראו גורדון 2006.

⁵ התחלת הבנייה התעכבה לא מעט בגלל מכשולים שערמו השלטונות העות'מאניים על האגודה. רק לאחר "מהפכת הטורקים הצעירים", אירוע מטלטל שהתרחש במרכז האימפריה ביולי 1908, נפרץ הסכר והתאפשרה קבלת הקושאנים על האדמה שנרכשה שנתיים קודם לכן (כץ 1984, 179–187). מהפכת הטורקים הצעירים עוררה ביישוב היהודי בארץ ישראל תקווה גדולה לשינוי מהותי ביחסם של השלטונות לתנועה הציונית, אך תקווה זו נכזבה בתוך זמן קצר יחסית.

היקף ונבנתה על יסוד תוכנית בינוי מוגדרת וחוקת בנייה מוסדרת.⁶ בתוך כשנה הוקמו במקום יותר מ־60 בתים — יריית הפתיחה בשטף גדל והולך של יוזמות בנייה פרטיות מאורגנות בצפון יפו. תקופה גועשת זו של להט יצירה מתפרץ וחלוצי היתה כר נוח להכנסתם של חומרי בנייה חדשים לשימוש.

החדרה של מוצר חדש (לענייננו — חומר בנייה) לשוק תלויה בעיקר ב"ערך" התרבותי שהוא מגלם בתוך השדה שבו הוא מנסה לקבוע את מקומו. ערך זה מתגבש ומתעצב כתוצאה מאסטרטגיית ההחדרה שמפעיל היצרן ומן ההקשר שבו היא מופעלת. מטרתו של היצרן היא להציב את המוצר שבידיו בעמדה קיימת בשדה ולהחליף בתוך כך מוצרים אחרים שניצבים באותה עמדה (רק לעתים נדירות עשוי היצרן לנסות ליצור בשדה עמדה חדשה לחלוטין, יש מאין, באמצעות מוצר חדש). סוכן ההחדרה של המוצר יכול להיות היצרן עצמו או כל גורם אחר שבכוחו להשפיע או לכפות את מרותו על הצרכנים.⁷ החדרת מוצר חדש לשוק אינה נובעת בהכרח מרצון תמים להעניק לצרכנים "כלי עבודה" משופרים לפעולה בעולם. בהקשר של חומרי בנייה, התמריץ להחדרת המוצר אינו רק נתוניו הטכניים של החומר, החומריות ה"אובייקטיבית" שלו, אלא גם — ובעיקר — מטענים תרבותיים שמוצמדים לחומר בכוונה תחילה ושבאים לשרת מטרה גדולה יותר. הקמת אחוזת בית, לא מעט משום שייצגה נקודת ציון חשובה בהיסטוריה הציונית, היא דוגמה בהירה במיוחד לאופן שבו נעשה שימוש בחומרי בנייה קיימים וחדשים להשגת מטרות ויעדים שמחוץ לתחום המקצועי הצר של טכנולוגיית הבנייה.⁸ שאלת התדמית של החומר, ה"מוניטין" התרבותי שלו בחברה נתונה, מהותית להבנת אופן השימוש בו. משום כך חשוב לברר כיצד חומרי בנייה מסוימים מקבלים בהקשר תרבותי או ב"שוק" נתון את תדמיתם, החורצת לא פעם את גורלם לשבט או לחסד. פעמים רבות ה"אבולוציה" של חומרי הבנייה היא תהליך גחמני של קפיצה לא סדירה בין חומרים

⁶ ועד "אחוזת בית" הזמין תוכניות בינוי לשכונה מיוסף טריידל, מהנדס יהודי שישב בחיפה, ומווילהלם שטיאסני, אדריכל יהודי בולט מווינה. ארתור רופין, ראש המשרד הארצישראלי ביפו ומי שפעל רבות להשגת ההלוואה לבניית השכונה, קיבל עליו לכתוב חוקת בנייה לשכונה החדשה. מאחר שלא היה בעל הכשרה בתחום התכנון, הסתייע בעצותיו של האדריכל היהודי הווינאי אוסקר מרמורק, אחד מאנשי החוג הציוני שאסף סביבו תאודור הרצל, וכן בספרים מקצועיים בתחום שהיו נפוצים באותם ימים (כך 1984, 187–191). מרמורק, שעל בסיס דמותו טוהה הרצל את דמות האדריכל שטיינק באלטנליד, סבל מדיכאון והתאבד בירייה על קבר אביו בווינה ב־7 באפריל 1909, ארבעה ימים לפני הגרלת המגרשים של "אחוזת בית".

⁷ המסגרת הרעיונית שמובאת כאן מבוססת על עבודתו ארוכת השנים של איתמר אבן־זהר בתחום מחקר התרבות, לרבות השימוש במונחים "מוצר", "יצרן", "צרכן" ו"שוק" כפי שהם מובנים במחקר התרבות (Even-Zohar 1997, 12–14, 25–33).

⁸ אין להתעלם גם מכך שהקמת אחוזת בית היתה חלק ממאמץ שלם, רחב היקף, לכוון בארץ תרבות עברית. מניעים דומים עמדו בבסיס שינויים במגוון של שדות תרבותיים אחרים, כגון השפה, הספרות, החינוך, הלבוש, המאכלים וכדומה (אבן־זהר 1980).

"מתקדמים" לחומרים "פרימיטיביים" – ולא תהליך ישר מסלול שבו חומרים חדשים מחליפים בהתמדה חומרים ישנים, נחותים מהם בתכונותיהם האובייקטיביות. בחירה בחומרים מסוימים היא תמיד החלטה אידיאולוגית, העדפה הנובעת מהתדמית של החומר לא פחות – ופעמים רבות אף יותר – מאשר מהמפרט הטכני שלו. מאחר שמדובר בתהליך של בחירה, ומאחר שלכל חומר, בהקשר התרבותי, מוצמדת תווית הממקמת אותו בתוך השדה הנתון, נמצאת בבסיס הבחירה בו העדפה אידיאולוגית, גם כשהבוחרים, מסיבות של הרגל או נאמנות למנהג המקום, אינם ערים לקיומה או למלוא משמעותה.

קריאה של שדה הבנייה יכולה אפוא להיעשות גם כאמצעות מה שאפשר לכנות "הפוליטיקה של החומרים" – הבחירה המכוונת בחומרי בנייה בגלל המשמעות התרבותית שהם סופחים אליהם. הפוליטיקה הזאת היא חלק בלתי נפרד מעולם הבנייה, והבנתה עשויה להסביר פעמים רבות את ההיסטוריה הטכנולוגית של התחום, את הסיבות שמביאות לחדירה נרחבת של טכנולוגיה חומרית כזאת או אחרת לשוק ואת השתלטותה עליו אגב דחיקת טכנולוגיות אחרות לשוליים, עד להעלמתן המוחלטת. אם נחשוף את תהליך התגבשותה של תדמית של חומר, ואת הסיבות שהפכו את השימוש בו למובן מאליו, נוכל להבין לעומק גם את מערך ההקשרים והסיבות שמביאים לשימוש בחומר כזה או אחר בסביבה נתונה. הבנה כזאת מספקת כלים גם להתרת הקישורים האוטומטיים לכאורה, ה"שקופים", בין חומר לבין תדמיתו – צעד ראשון בדרך לעיצוב מחדש של המרחב.

כפי שנראה בהמשך, שאלת השימוש בחומרי בנייה באחוזות בית נרתמה למענה על שאלה אחרת, בעלת היבטים אידיאולוגיים נרחבים – שאלת העבודה העברית. לקישור שנעשה אז בין חומרי בנייה מסוימים לבין "כיבוש העבודה" בידי הפועלים העברים היו השלכות שחרגו מן המסגרת המצומצמת של הקמת השכונה. צירוף הנסיבות המקומי, אותו מארג יחסים מסוים וייחודי שיתואר בהמשך, הוא שמיצב את המלט (כחומר), ועוד יותר מכך את הלבנה (כמוצר תעשייתי), כאבני היסוד של הבנאות העברית בארץ ישראל – הרבה יותר מכל שיקול טכני או טכנולוגי טהור. סוכני ההחדרה של המוצרים, שגם לזהותם היתה השפעה לא מבוטלת על התקבלות המוצרים בשוק, היו אותם "אדריכלים חובבים" (או קבלנים-מתכננים) שהיו אחראים לבניית בתי השכונה.⁹

חשיבות מעשה ההקמה של אחוזות בית אינה אפוא רק בעצם הקמתה כשכונה עברית עירונית מודרנית, אלא גם בהיותו נקודת מפנה בהיסטוריה המודרנית של הארכיטקטורה

⁹ בשנה שבה הוקמה אחוזות בית ביקר בארץ האדריכל היהודי הגרמני אלכסנדר ברוולד, ששכרה חברת "עזרה" של יהודי גרמניה כדי לתכנן את בניין הטכניון בחיפה. ברוולד – כנראה האדריכל היהודי הראשון בארץ ישראל שראה עצמו כמי שפועל בשדה הרטורי של הארכיטקטורה – ביקש לגבש סגנון בנייה שיתאים למשימה שקיבל עליו והחליט ששאלת החומר מהותית לעניין זה. הוא בחר דווקא באבן הגיר המקומית כחומר הבנייה הראשי והעיקרי של הסגנון הארץ-ישראלי, מתוך ביטול מודע של השימוש בבטון ובברזל, משום שאלה נראו לו "לא מקומיים" דיים (בן-ארצי 2006).

בארץ ישראל — הרגע שבו התחילה להתעורר מודעות למשמעויות האידיאולוגיות הטמונות באמצעים החומריים של שדה הבנייה. לא במקרה קרה הדבר דווקא ברגע שנתפס בשעתו, כפי שנראה בהמשך, כרגע מהפכני (ומשיחי מבחינות מסוימות) ביותר מתחום אחד.¹⁰ מנקודה זו ואילך הפכו חומרי הבנייה לאמצעי מהותי, כזה שאין להתעלם מחשיבותו, בהבניית התרבות העברית החדשה בארץ ישראל.

קורת גג

בלילה שבין תשעה לעשרה בדצמבר 1908 פקדה את יפו סערה גדולה. תושביה של נווה צדק התעוררו באישון לילה לקול רעם מחריש אוזניים. הרעש נשמע מכיוון אתר הבנייה של בית הספר לבנות, מאחורי ביתו של אהרן שלוש ובית החרושת "האחים שלוש" הסמוך שהיה בבעלות שניים מבניו, אברהם חיים ויוסף אליהו. האחרון, שהיה קבלן הבניין ואחד משני הגיבורים הראשיים בסיפור מהפכת החומרים שנגולל כאן בהמשך, עדיין התגורר בבית אביו עם אשתו וילדיו. הוא יצא בבהילות מהבית ורץ לאתר הבנייה. כשהגיע למקום חשכו עיניו — גג הרעפים של הבניין התמוטט והפיל אתו כמה מקירות האגף המערבי של הקומה השנייה. בשאר הקירות נבעו סדקים שאיימו על יציבות חלקי המבנה שנותרו על עומדם (הצבי 1908א, חבצלת 1908).

אף שלא היו קורבנות בנפש, הפכה ההתמוטטות לשיחת היום ביפו. אל בניין בית הספר ההרוס בחלקו, שנבנה ביוזמת "חובבי ציון", זומנה ועדת חקירה שמנתה שלושה חברים: מירושלים באו מר אורבך והמהנדס-אדריכל פִּסְרֶבְסְקִי, ומיפו האדריכל סטפן. הוועדה השלימה את כתיבת הדוח ב־14 בדצמבר; כעשרה ימים אחר כך פורסם נוסחו המלא בעיתון הצבי (1908ב).¹¹

דוח הוועדה דן לא מעט בשיטות הבנייה הלקויות של הבניין ומונה כמה גורמים לתאונה. בפתיחתו קובע הדוח כי "סבות המפלת הן המגרעות השונות במלאכת אדן הגג, בחמר ובמלאכת הבנאות" — תיאור תמציתי לכשל רב-מערכתי שאבות רבים לו. ראשית נקבע כי "לעיני הבנאים לא היו תכניות למלאכה כראוי לבנין גדול ורב הערך כזה: הבניה לא התנהלה במדה מספקת תחת השגחתו של אדריכל מומחה". עוד גילתה הוועדה כי קונסטרוקציית הגג לא נבנתה כך שתוכל לעמוד בעומס הכללי, כי קורות הברזל ששימשו לבניית תקרת הקומה הראשונה לא היו שוות בגובהן ולא הודקו בעוגנים לקירות, וכי הקירות

¹⁰ בהקשר זה ראוי להביא את דבריו של פייר בורדייה על מהפכות: "וכך, לכל שדה יש דפוסי מהפכה משלו, ולכן גם חלוקה משלו לתקופות... עם זאת, קיים קשר מסוים בין מהפכות ספציפיות לבין שינויים חיצוניים... אני חושב, לפיכך, שמהפכה ספציפית, מסוג המהפכות הפותחות תקופה חדשה בשדה מוגדר, היא תוצר של סינכרוניזציה בין מהפכה פנימית לבין משהו שמתרחש בחוץ, בעולם הסובב" (בורדייה 2005, 185–186).

¹¹ הדוח פורסם בנוסח כמעט זהה גם בעיתון הפועל הצעיר (1908א).

לא היו עבים דיים ונבנו בצורה רשלנית. הוועדה ניסחה כמה המלצות להמשך הבנייה וחתמה בהצעה: "רצוי להכין מקדם תכניות מלאכה מדיקות בקנה המדה 1,50 ושמומחה ישגיח על הבנין בכל זמן הבנותו" (הצבי 1908ב).

ליוסף אליהו שלוש לא היה ספק מי היו האשמים האמיתיים בהתמוטטות. בספר זיכרונותיו, שנכתב בשנות העשרים ויצא לאור בתל-אביב בשנת 1931, מתאר שלוש את האירוע ותולה את הסיבות לכשל בזהותם הלאומית של הבנאים:

התכנית, שנעשתה על-ידי אדריכל חדש בארץ שלא היה בקיא בתנאיה, פגשה בקושיים מרובים על דרך הוצאתה לפועל, מפני שבארצנו לא נמצאו אז אומנים ובעלי מקצוע יהודים אלא ערבים, היודעים לבנות לפי שיטות הבניין המקובלות במזרח. ככל זאת הזמנתי אומנים ערבים מומחים וניגשתי להקמת הבניין לפי כל הקישוטים והפיקורים שצוינו בתכנית. בעת שהתחלתי לכסות את הגג ברעפים, באה מרוסיה קבוצת יהודים וביקשה עבודה. מכיוון שהבניין נגמר ועבודת הנגרות נעשתה כבר על-ידי אומנים יהודים, נשארה רק עבודת התקרה שהבטחתי לשני יהודים מקומיים הבקאים בעבודה זאת, אולם על-פי דרישת ועדת הבניין נאלצתי למוסרה להקבוצה שנמצאה בתנאים כלכליים קשים (שלוש [1931] 2005, 117).

הנגרים היהודים מרוסיה, שעבודתם נכפתה על שלוש, הסתכסכו עמו בתוך זמן קצר משום שסירבו לקבל את מרותו המקצועית. שלוש היה סבור כי הפועלים החדשים אינם בקיאים ברזי העבודה בשיטות המקומיות, אולם הנגרים, שראו עצמם אומנים מומחים, התעלמו מאזהרותיו ומבקשותיו לשנות את אופן הקמת הגג והמשיכו בעבודה לפי דרכם (שם, 118). באותו לילה התמוטט הגג. "למחרתו", ממשיך שלוש ומספר, "רבו האנשים שבאו לראות במפולת וביניהם גם הוועדה והנגרים" (שם, 118–119). עם תום הביקור, ולאחר ששוחחו גם עם שלוש, הסתגרו חברי ועדת החקירה לשעה קלה בחדרם. לבסוף קראו לחברי ועד הבניין והקריאו להם בגרמנית את מסקנות הדוח. שלוש, יפואי מבטן ומלידה שקשיי תקשורת עם מי שאינם ילידי הארץ ליוו אותו בכל שנותיו, לא הבין את תוכן הדברים וביקש תרגום. "כשחברי הוועדה שמעו את דבריי", הוא מספר, "נכנסו איתי למשרד ותרגמו לי את הרפורט, שכולו היה לטובתי ולרעת הנגרים, שהם היו הסיבה למפולת" (שם, 119). אף על פי שדוח הוועדה (כפי שפורסם בעיתונות) לא חסך ביקורת מקבלן הבניין, הבין שלוש מתרגום הדברים כי הוועדה אינה מטילה את האשמה עליו. הוא פנה לחדש את העבודה "לפי שיטתי אני והבנתי בעזרת הפועלים המומחים שהזמנתיים" (שם, 120).

שאלת מוצאם הלאומי של הפועלים, אף שלא עלתה בדוח הוועדה, נעשתה מהותית בעקבות קריסת הגג. כבר בראשית בניית בית הספר העלו פועלים יהודים טענות נגד העדפתו של שלוש שלא לעבוד עם יהודים משום שאלה, לטענתו, היו מיומנים פחות בעבודתם, ודרשו לשריין מקומות עבודה לבנאים יהודים (הפועל הצעיר 1908ב). עתה, כאמור, בחר שלוש להבין כי הוועדה אינה מטילה את האשמה עליו אלא על הנגרים היהודים שבנו את הגג, אף על פי שמניסוח הדברים בדוח עולה כי שורש הבעיה היה טמון דווקא בפעולתם

הרשלנית של הבנאים הערבים ובפיקוח הלקוי על עבודתם. בדיווחים הבאים שמסרו הצבי הפועל הצעיר לקוראיהם על התקדמות העבודה הקפידו העיתונים לציין כי הפועלים בבניין הם עתה יהודים.¹²

יהודים עם פרינציפים

שאלת העבודה העברית נולדה הרחק מאתרי הבנייה המאובקים והמיוזעים של העיר יפו. שורשיה טמונים בשנות השמונים של המאה ה-19, לאחר גל העלייה הראשון לארץ. מרבית העולים האמינו אז כי שיבת העם לארץ האבות מחייבת גם את שיבת היהודים לעבודת כפיים, ובעיקר לעיבוד אדמת הארץ. עם תחילת גל העלייה השני בשנת 1904 באו לארץ אלפי צעירים יהודים כדי להשתלב בעבודה חקלאית. האיכרים במושבות היהודיות הוותיקות נטו שלא להעסיק יהודים, בעיקר מטעמים כלכליים, שכן העבודה העברית היתה יקרה מעבודתם של ערבים במידה ניכרת. על רקע זה פרצו סכסוכים רבים בין האיכרים לבין העולים, שסבלו לא פעם חרפת רעב בשל מחסור בתעסוקה.¹³ תנועות הפועלים הציוניות שפעלו אז בארץ — "פועלי ציון" הסוציאליסטית ו"הפועל הצעיר" הלאומית — צבעו את המאבק על "כיבוש העבודה" בגווני רעיוניים, מעמדיים ולאומיים (שפירא 1977, 20–24; Shafir 1989, 54–64).¹⁴ בתחום הבנייה היתה הבעיה כפולה, משום שלעולים החדשים חסרה דרגת המומחיות שדרשה טכנולוגיית הבנייה השלטת, שהתבססה ברובה על סיתות אבנים ועבודות

¹² הפועל הצעיר 1908; 1909; א; הצבי 1909; 1909; ב; 1909.

¹³ לפירוט מקיף של הלכי הרוח בקרב האיכרים והפועלים כפי שהשתקפו בעיתונות באותם ימים ראו דרורי 1976.

¹⁴ לדברי גרשון שפיר, הדילמה הבסיסית שעמדה לפני האיכרים היהודים — אם להעסיק פועלים ערבים או יהודים — שהיתה קיימת כבר בשנות התשעים של המאה ה-19, החריפה מאוד ב-1900, השנה שבה העביר הברון רוטשילד את מושבותיו לניהולה של חברת יק"א (J.C.A.; Jewish Colonization Association). כיוון שבבסיס פעילותה של יק"א עמדו שיקולים כלכליים טהורים, היא סירבה לסכסד שכן גבוה יותר לפועלים היהודים. תחילת העלייה השנייה לא רק החריפה את הבעיה מבחינה מספרית, אלא ליבתה עוד את התבערה הקיימת, משום שהעולים החדשים החלו להתארגן במפלגות ולעמוד על זכויותיהם כקולקטיב. לטענת שפיר, הפנייה לעימות לאומי נבעה מן הבעיות הכלכליות של העובדים היהודים — כאסטרטגיה מחושבת שנועדה להניב הישגים כלכליים ולא כמשנה אידיאולוגית לאומית קשיחה. אסטרטגיה זו הביאה בין השאר לעימות גם בתחום העבודה. לדבריו, "תנועת העבודה היהודית פנתה לכיוון של עימות לאומי כחלק מהותי מחתירתה לשמור על האינטרסים שלה לצורך הישרדות כלכלית. לא העוינות הפלסטינית, שקיבלה ביטויים שונים בהתאם לדמות שלבשה הקולוניזציה היהודית, ולא הלוחמנות הלאומית של העובדים הציונים כלפי הפלסטינים היו גורמים חיצוניים שכפו את עצמם על הסבך המשקי" (Shafir 1989, 82). עם זאת, נראה שקשה לפסול על סמך אותן עובדות טענה הפוכה: שהאידיאולוגיה הציונית, שראתה ביצירת ציבור יהודי גדול וקבוע בארץ ישראל יעד ראשון במעלה, היא שגם חייבה לדעת ציבור הפועלים מדיניות של העדפה כלכלית שתמנע ירידה מהארץ. מבחינות רבות מדובר בשאלת הביצה והתרנגולת. לענייננו חשוב להראות שנוצר קשר הדוק בין העסקת פועלים יהודים לבין מה שהוגדר כ"רגש לאומי".

טיח (מלבד עבודות הנגרות והפרזול, שהיו מועטות יחסית). קבלנים שהסכימו להעסיק עולים שזה מקרוב באו — אם מתוך רגש הזדהות לאומי ואם בשל כפייה מוסדית — נאלצו לא רק לשלם יותר ולהתמודד עם חשש מתמיד משביתות, אלא גם להתפשר על איכות העבודה.¹⁵ לטענתם, פעמים רבות לא עמדה בפניהם ברה אלא לבחור בסתת הערבי — משום שגם אילו רצו להעסיק פועלים יהודים ממניעים של סולידריות לאומית, אלה לא היו מסוגלים לבצע כיאות את העבודה שלשמה נשכרו (שפירא 1977, 26–32).

ארתור רופין, ראש המשרד הארצישראלי ביפו שייצג את ההסתדרות הציונית, מביא בספר זיכרונותיו תיאור נאמן של המצב ששרר באותה תקופה בענף הבנייה כפי שנגלה לעיניו בשנת 1907, עם הגעתו לארץ. וכך הוא מספר:

אמנם היו מקצת בנאים בקרב אחינו בני ישראל, אך במזרח-אירופה לא הורגלו לעשות מלאכתם אלא בלבנים, ואילו חומר-הבנין המקובל ביפו היה אבן-חול גסה, נקבובית (דביש).¹⁶ הערבים למודים היו מדורי-דורות באבן זו וידעו כיצד להשתמש בה. לפיכך נוהגים היו, קודם שנוסדה תל-אביב, ביפו (וכן בירושלים ובחיפה, מקום שהיו בונים בתים בגושי אבן-חול נוקשה) למסור כל עבודת-בנין לערבים. ורק בתורת נגרי-בנין, פחחים, זגגים, סככים¹⁷ לקחו היהודים חלק במלאכת-הבנין... לא זו בלבד שהפועלים הערבים נשכרו בשכר זול יותר, אלא גם עדיפים היו עדיפות יתרה על היהודים בחריצות כפיהם ובנסיון שקנו להם במלאכת-הבנין, באותן אבני-בנין שטיבן נהיר להם; מה שאין כן היהודים, שלא היה בידם להגיע לכלל חריצות-כפים זו אלא כדרך שוליות, מקץ כמה וכמה שנות עבודה (רופין 1947, 146–147).

מצב זה הקשה מאוד על מימוש האידיאל של עבודה עברית בתחום הבנייה.

ככה ייסדתי עיר עברית

התאונה בבניין בית הספר לבנות אירעה במקביל להכנות להכשרת הקרקע שעליה היתה עתידה חברת "אחוזת בית" להקים את השכונה שתהפוך לימים לעיר תל-אביב — שיאו של תהליך שהחל כשנתיים וחצי קודם לכן. בקיץ 1906 הוקמה ביפו חברת השיכון "אחוזת

¹⁵ עבודה חקלאית "לא מקצועית" אמנם דרשה מידה מסוימת של מיומנות וסיכולת שהיו חסרות לעולים החדשים, אבל חוסר המיומנות בא לידי ביטוי בעיקר בהספקי העבודה (במילים אחרות, בירידה ביחס בין התפוקה לעלות). בתחום הבנייה, לעומת זאת, חוסר המיומנות המקצועית פגע לא רק בתפוקת הפועלים אלא גם, ובעיקר, באיכותו של המוצר הסופי — הבניין עצמו — שלעתים לא עמד בדרישות בסיסיות. ראוי לציין כי בשל מספרם המועט של יהודים שעבדו כבנאים, התעצבה שאלת "כיבוש העבודה" בראש ובראשונה ביחס לענפי החקלאות השונים, ומשם חלחלה לתחום הבנייה.

¹⁶ רופין התכוון לאבן הכורכר החולית. דָּבֶשׁ הוא כינוי לבליל של אבנים קטנות, חול וחומר מליטה (בדרך כלל סיד) שהוכנס בבנייה המקומית בין שתי דפנות של אבנים מסותתות. בניגוד להמשך דבריו של רופין, בירושלים ובחיפה היתה אבן הגיר חומר הבנייה העיקרי.

¹⁷ סֶכֶךְ הוא רעפן, שמסוכך את הגגות ברעפים.

בית" כיוזמה של יהודים אמידים מבני יפו. בראשם עמד שען ואדריכל חובב מלודז', עקיבא אריה ויס שמו. ויס, ציוני מושבע שהפך, כפי שנראה בהמשך, לשחקן המרכזי השני במהפכת חומרי הבנייה שהביאה עמה הקמת העיר העברית הראשונה, עלה לארץ בראשית יולי 1906. החיידק הציוני דבק בו, לפי עדותו, לאחר שקרא את אלטנלינד של תיאודור הרצל, ספר שבו הוצג חזון מפורט לבניית מדינה יהודית מודרנית בארץ ישראל (ויס 1957, 34–35).

כבר בערב הראשון שלו בארץ ישראל השתתף ויס, בהמלצת שכנו החדש דוד סמילנסקי, באספה שהתכנסה לצורך דיון בעניינים ציבוריים שונים במועדון "ישורון" ביפו (שם, 76). השתלשלות הדברים מרגע בואו לאספה, כפי שהיא מובאת בזיכרונותיו של ויס, נושאת גוון קדחתני-משיחי בסגנון הרצליאני. "התפלאתי מאוד ששאלת הדירות, שהיא כל כך חשובה ושהיא היתה צריכה להיות הראשונה בסדר היום, לא העסיקה כלל את הנאספים", הוא מספר, ומוסיף: "מצאתי לנכון להשתמש בהזדמנות בלתי רגילה זו ולהציע תכנית לבנין עיר עברית". ויס, שעדיין היה נרגש מחוויית ההגעה לארץ, הציג לנוכחים את הרעיון שהתגבש במוחו בנגר. הוא נטל את רשות הדיבור ופתח בנאום חוצב להבות בעברית בהגייה ספרדית. "הנה נודע לי במשך היום, שאנו משלמים לשכנינו הערבים בעיר זו, כארבעים אלף פרנק שכר דירה לשנה. בכספנו זה, בונים הערבים בתים חדשים, ומתחזקים". מכאן הסיק ויס כי יש לפעול לשינוי המצב; כאדריכל חובב היה ברור לו מהו נתיב הפעולה. "והלא בניית בתים היא העיקר וחובה גדולה עלינו לעמוד על זאת", הבהיר לשומעיו. "אם באנו כאן לבנות את הארץ, הלא כל אחד יודע ומבין שאי-אפשר לבנות בלי בנין... יש אתי תכנית, איך נוכל לבנות ערים ישראליות במאה אחוזים" (שם, 77).¹⁸

גם אם אין לראות בספר זיכרונותיו של ויס תיעוד היסטורי קפדני, הרי די בגרעין האמת שנמצא בוודאי בבסיסו להעיד על עוז רוחו של ויס, שהתייצב והעלה לדיון את תוכניתו בסביבה בלתי מוכרת, כשמראות הספינה שהביאה אותו ליפו באותו בוקר עדיין טריים בזיכרונו. הקהל במועדון "ישורון" הקשיב לדברים ברוב קשב. אין להתפלא על כך, משום שהרעיון להקים שכונה יהודית ביפו באמצעות אגודה לבנין בתים, ובייחוד על רקע המחסור בדירות, לא היה זר למרבית הנוכחים — גם אם לא התגבש עד אז לכלל יוזמה מעשית (שביט וביגר 2001, 64–65). ויס, כמו הרצל, היה האיש הנכון במקום הנכון. הנאום שנשא והחזון הברור והבוטח שסרטט תרמו תרומה משמעותית להניע תהליך ממשי שיעדו ברור.

עוד באותו ערב קם ועד שהחל בפעולות להגשמת החזון. פעולתו הראשונה היתה, לפי עדותו של ויס, לנסח מסמך יסוד שעל פיו תתכונן העיר החדשה, כדי לגייס חברים נוספים לאגודה. המסמך (או הפרוספקט, בלשונו של ויס) הודפס בחמישה עותקים ולא פורסם ברבים; ויס מביא אותו בספרו. במסמך הקצר, המורכב משני חלקים, מנוסחת באופן ברור השאיפה להקים עיר עברית בארץ ישראל. בחלקו הראשון קובעים המחברים:

¹⁸ לעניין זה ראו גם דרויאנוב 1936, 65–66.

עלינו לרכוש בהקדם שטח אדמה הגון שעליו נבנה את הבתים עבורנו. מקומו צריך להיות בקרבת יפו, ויהווה את העיר העברית הראשונה, בה יגורו עברים במאת אחוזים; בה ידברו עברית, בה ישמרו על הטהרה והנקיון, ולא נלך בדרכי הגויים. וכמו שהעיר ניו-יורק היא המסמנת את השער הראשי לכניסה לאמריקה, כך עלינו לשכלל את עירנו, והיא תהיה בזמן מן הזמנים לניו-יורק הארץ-ישראלית (ויס 1957, 85).¹⁹

בחלקו השני של הפרוספקט נקבע עקרון ההגשמה של הרעיון: "לא נבקש נדבות, לא נכתת את רגלינו לדרוש טובות ממי שהוא, כי אם נסדר הכל בדרך מסחרי ובמיטב כספנו נבנה את העיר בכל סדוריה ותקוניה החדשים" (שם). עוד נקבע, כי המימון יהיה מכספם הפרטי של החברים ובסיוע הלוואות בנקאיות, כמקובל בעולם (שם, 81). התאריך שהוטבע על הפרוספקט — תשעה באב של שנת תרס"ו (31.7.1906) — מייצג היטב את הרוח המשיחית של "היפוך הגורל" היהודי שנושבת ממנו.²⁰

בתוך כחודש ימים נרשמו ליוזמה כחמישים משפחות. ראש הוועד ויס וחבריו החליטו להפסיק לקבל חברים חדשים לעת עתה. ביום ד בתשרי תרס"ז (23.9.1906) נחתמה עסקה לרכישת שטח האדמה שעליו נועדה השכונה לקום. לאחר החתימה נפתחה תקופת המתנה ממושכת לאישור רישום העברת הבעלות על הקרקע. קבלת הקושאנים אירעה שוב בתשעה באב, הפעם של שנת תרס"ח, למיטב זיכרוננו דוחק הקץ של ויס (שם, 109).

אוטופיה

כאמור, ויס הבהיר כי העיר העברית תקום מכספי הלוואה ולא מכספי נדבות. לכאורה ועד "אחוזת בית" היה יכול לפנות ולבקש הלוואה מכל אחד מן הבנקים הזרים שפעלו באותו זמן בארץ, אולם, מספר ויס, משום ש"פחדנו למשכן אצלם את כל מפעלנו היקר" (שם, 128), העדיף הוועד להיעזר במוסדות הציוניים בעניין זה. ביולי 1907 פנה ויס אל ארתור רופין בבקשה שיסייע לו לקבל הלוואה מהקרן הקיימת לישראל. רופין נעתר, ובתום תהליך

¹⁹ הפרוספקט התפרסם ברבים לראשונה בשנת 1934 בעיתון כלנוע, אליו שלח ויס נוסח שהעתיק בכתב ידו. מאחר שאין בידנו עותק מקורי של הפרוספקט יש להתייחס לאותנטיות של המסמך, המובא בזיכרונותיו של ויס בנוסח זה לזה שפורסם בכלנוע, בחשדנות מסוימת. עם זאת, רוח הדברים המובעת בו מופיעה בניסוחים דומים גם בפרוטוקולים של חברת "אחוזת בית" השמורים בארכיון עיריית תל-אביב; משום כך, סביר כי ויס החזיק בידיו מקור או טיוטה של המסמך המקורי בעת שהעתיק אותו וכי הדברים מייצגים נאמנה את הלך הרוח המקורי של הנהגת חברת "אחוזת בית". עוד לעניין זה ראו יקותיאל כהן 2009, 24–25, 120–121.

²⁰ בהקשר זה מעניין לציין כי בעיתוניו של אליעזר בן-יהודה שיצאו לאור באותם ימים (הצבי, השקפה, האור) היתה נהוגה ספירת שנים משנת חורבן בית שני, כעין תזכורת מתמדת לאירוע שהתחייבה הלאומית היהודית נועדה להפוך. מנהג זה התקיים גם בקרב חלקים מ"חובבי ציון" של מזרח אירופה, שעמם נמנה ויס בטרם עלה לארץ.

מייגע העבירה הקרן הקיימת את כספי ההלוואה לאגודה דרך בנק אפ"ק, הבנק שהוקם ב-1902 ביוזמתו של הרצל כדי לעזור במימון ההתיישבות הציונית בארץ ישראל (שם, 135–136).

מכאן ואילך הפכה היוזמה להקמת עיר עברית מחוץ ליפו ליוזמה שגובתה בפועל בידי המוסדות הציוניים. ויס אמנם היה ציוני נלהב ובעל חזון, אבל ספק אם בקרב כל החברים באגודה שררה אחדות אידיאולוגית. מותר להניח כי היו בהם חברים שהצטרפו ליוזמה בראש ובראשונה במטרה לשפר את תנאי מגוריהם, ולכן לא ראו עצמם מחויבים לאידיאולוגיה לאומית כלשהי — גם אם היוזמה שהיו שותפים לה הפכה, מרגע שפנה ויס למוסדות הציוניים, ליוזמה לאומית בעלת מאפיינים אוטופיים. מתח זה שבין מעשיות לאידיאולוגיה היה הבסיס לעימותים הקשים שהתעוררו בשטח עם התחלת העבודות להקמת השכונה — עימותים שבמוקדם עמדה שאלת העבודה העברית.

לכאורה, אך טבעי היה ששכונה שקמה בסיוע כספי הלאום ושהיתה בעלת זהות לאומית אחידה תקפיד גם על זהותם הלאומית של בניה. על פניה, ההתבדלות החברתית של יהודי "אחוזת בית" מהערכיות היפואית עלתה בקנה אחד עם השאיפה הבדלנית של רבים מהפועלים היהודים בני התקופה להקים משק יהודי נפרד (שפירא 1977, 24; Shafir 1989, 128–129). המציאות, כפי שהתברר עם התקדמות היוזמה, היתה שונה.

ביום א בשבט תרס"ט (23.1.1909), עוד בטרם הוחל בהקמת בתי השכונה, התכנס ועד הבניין של "אחוזת הבית". פרוטוקול הישיבה מציג כבהירות את עומק התסבוכת שאליה נקלעה העיר שטרם קמה. בשל ההלוואה ראו חלק מהחברים חובה להעסיק אך ורק יהודים בעבודות ההקמה, כדי שהכסף הלאומי לא ייפול לידי זרים. לעומתם, חברים אחרים גרסו כי יש לשאוף להעסיק את הפועלים הזולים ביותר (קרי — הערבים) דווקא משום שמדובר בכספי הלאום יקרי המציאות.²¹

נראה כי דיון מוקדם זה הושפע לא מעט מהתלהטות רוחות שכבר החלה נותנת את אותותיה בשטח. הפועלים היהודים ביפו חשו שמועד תחילת עבודות הקמת הבתים בשכונה מתקרב ומיהרו להגן על זכויותיהם. יומיים לאחר אותה ישיבה פנה הוועד המרכזי של מפלגת "הפועל הצעיר" ביפו במכתב לוועד "אחוזת בית" וביקש להבטיח שאת בתי השכונה יבנו "פועלים יהודים". "רוצים אנו לקוות", כותב רפאל סוירדלוב, החתום על המכתב, "שדבר הפועלים העברים קרוב לכם ולא תחפצו לבנות ע"י אחרים".²² כשלושה חודשים לאחר מכן, ב-23.4.1909, פרסם ועד אגודת הבנאים הודעה בעיתון *הפועל הצעיר*, ובה פנה לוועד "אחוזת בית" בבקשה להשתדל לבנות את הבתים בשכונה "אך ורק בידי יהודים" והציע את שירותיהם של שנים-עשר בנאים ושמונה-עשר סתתים (*הפועל הצעיר* 1909ב).

²¹ ארכיון עיריית תל-אביב (להלן: אעת"א), ספר הפרוטוקולים של ועד אחוזת בית, עמ' 172–174.
²² אעת"א, חטיבה 1, תיק 30, מיכל 511. ראו גם מכתב ברוח דומה מיום יח בשבט תרס"ט (9.2.1909) ששלחה אגודת הפועלים העברים ביפו ובארץ ישראל לוועד הבניין של השכונה (שם).

ואולם המוניטין השלילי שכבר צברו לעצמם הבנאים העברים בכל הנוגע לאיכות עבודתם ולאמינותם עמד להם לרועץ.²³ משום כך אין לתמוה שלא כל החברים ב"אחוזת בית" התכוונו להקפיד על העסקת בנאים יהודים. בשבת 29.5.1909, כשחשו שעבודות הבנייה בשכונה החדשה עומדות להתחיל, התכנסו ביפו חברי מפלגת "הפועל הצעיר" לדיון דחוף ובסימומו הודיעו: "האספה דורשת מאת הבנק הציוני (אפ"ק) שלא יתן את הכסף לחברי 'אחוזת-בית' עד שלא יהיה בטוח כי הבתים יבנו בידי יהודים, מאלה הפועלים הנמצאים בארץ" (הצבי 1909ד). הדברים נפלו על אוזניים ערלות. למחרת הונחה ברוב טקס אבן הפינה לבית הראשון בשכונה, ביתו של ראובן סגל. כל חברי "אחוזת בית" התכבדו בהנחת אבני הכורכר, נדבך על נדבך, "עד שבמשך שעה קלה נבנתה פינת בית ניכרת מאבני יסוד אלה" (ויס 1957, 142). כל הנוכחים ידעו כי סגל, סוחר צעיר ו"בונה חופשי",²⁴ בחר לשכור פועלים ערבים כדי לבנות את ביתו.²⁵

מלחמת המעמדות

שלא כעיתוניו של אליעזר בן-יהודה, שביטאו רוח של נימוס בורגני (אף כי אירוני לעתים) גם בוויכוחים המרים ביותר, הפועל הצעיר, ביטאונם של הפועלים, לא ניסה לרכך את עוצמת ביטויי השטנה וההשמצות שהטיחו כותביו בכל מי שלא התאים את עצמו לקו האידיאולוגי הקשיח שנקטו. ביטויים אלו הלכו וגברו ככל שגבר קצב עבודות הבנייה בשכונה החדשה. ב-16.7.1909 התמרמר א' בן-יעקב מעל דפי העיתון על כך שעבודות קבלנות רבות באחוזת בית נופלות לידי של יוסף אליהו שלוש, שכבר קודם לכן הוצג בעיתון כאויבם הגדול של הפועלים העברים. פרשת התמוטטות בניין בית הספר לבנות שבה להטיל את צלה על הקבלן:

העבודה הולכת ונמסרת להקבלן ס"ץ,²⁶ הידוע לנו לעריץ בהנהגתו עם הפועלים העברים בעת בנית בהס"ל [בית הספר לבנות], איש מחוסר כל רגש מוסרי, ובכדי למלאות את כיסו — עשה כל מיני רמאות וזיופים בבנין הבית הלאומי... בלי כל ספק, הוא היה הגורם למפלתו של הבנין, שהביא צער והפסד על נפוליונים למאות... (בן-יעקב 1909).

²³ ראו לדוגמה את המאמר שפרסם מאיר דיונגוף, חבר ועד "אחוזת בית", בעיתון הצבי בנושא עבודתם הלקויה של בנאים עברים בבניית בית הספר לבנות בנווה צדק (דיונגוף 1908). על מאמרו החרף של דיונגוף הגיב כותב אלמוני במכתב למערכת הפועל הצעיר, ובו האשים את הקבלן שלוש בהתעמרות מכוונת בפועלים היהודים (הפועל הצעיר 1908ד).

²⁴ לשכת "הבונים החופשיים" ביפו קיבלה אליה חברים ללא הבדל דתי או לאומי, וסגל, כחבר באגודה, מן הסתם לא ראה בעיה בהעסקת פועלים שאינם יהודים (כספי וגביש 2007; Campos 2005).

²⁵ כפי שנכתב בהפועל הצעיר, "אבן הפנה שביסוד הראשון מהפרבר העברי 'אחוזת בית' ביפו הונחה ע"י פועלים נוכרים. כל התחלה קשה!" (בן-יעקב 1909).

²⁶ מסיבה לא ברורה התקשו הכותבים בהפועל הצעיר לאיית נכונה את שמו של שלוש, ונהגו לכנותו בשם שלושץ (או בקיצור — ס"ץ), שלושץ או שלושץ.

חוסר החיבה שרחשו חברי "הפועל הצעיר" לקבלן נבע לא מעט מחיבתו השערורייתית, לדעתם, לפועלים היודעים את מלאכתם בלא קשר למוצאם.

אין פלא אפוא שבאווירה העכורה ששררה במרחב הצפוף של העיר העברית הראשונה לא עבר זמן רב מתחילת עבודות הבנייה והעימות החל לגלוש לחילופי מהלומות. ב-25.6.1909 הודיע הצבי בחגיגות על "המכה הראשונה" בשכונה החדשה. בדיעה סופר על קבלן יהודי שהחל לבנות בית באחוזת בית "ע"י פועלים נכרים". עונשו של הקבלן היה מהיר: "באו אתו פועלים יהודים בהתנגשות, והקבלן קבל סטירת לחי מידי אחד הפועלים היהודים. קבל ושתק" (הצבי 1909ה). בהמשך התרחשו אירועים דומים. באמצע חודש יולי דיווח הפועל הצעיר על שני פועלים עברים שהובטחה להם עבודה באחוזת בית, אולם כשהחלה בניית "הבית הראשון של הא' ס-ץ" באותו שבוע והתברר שהוא מעסיק פועלים "זרים" — "לא יכלו, כמובן, למשול ברוחם, מהומה קמה ביניהם והדבר הגיע לידי מלחמת אגרוף" (בן-יעקב 1909). בעלי הבתים הרגישו גם הם באיום. ב-27.8.1909 שיגר שמואל אידלסון מכתב לוועד "אחוזת בית" ובו סיפר על חששו מנחת זרועם של פועלים יהודים. "אודיעכם בזה כי גמרתי עם הקבלן ישראל ממך שימלא את יסוד בנין ביתי רק ע"י פועלים יהודים", פתח אידלסון את המכתב, ומיד עבר לעסוק בנושא שהטריד אותו באמת:

אחדים מחברינו הודיעו לי את אשר התפארו הפועלים (היהודים המוסקובים) שיכו אותי בעת שאבוא על המגרש של אחוזת בית כי חרה להם למה לא מסרתני להם העבודה שבקשו בעדה כפלים משויה. ומפאת הספק שמא יקימו את דבריהם הנני ממחר בזה להודיעכם כי אם אתם לא תסדרו הדבר בעוד מועד אז יגיע לידי חלול השם. כי בודאי לא אותר על כל מכה וסטירת לחי ואהיה מוכרח להגיש התאוננות בפני הקונסול המגן על זכויותי. כי לא נמכרו חברי אחוזת-בית לאלה הפועלים בכספם נפשם וכבודם.²⁷

גם פועלים ערבים בחרו להגן על זכויותיהם בדרכים אלימות. הדברים הגיעו לשיאם בקטטה המונית אלימה שיזמו ב-28.9.1909, מאורע שעורר רגשות קשים בקרב הציבור היהודי ביפו. פועלים יהודים שעבדו בהשלמת ביתו של חיים הררי הותקפו לקראת תום יום העבודה בידי פועלים ערבים (דרויאנוב 1936, 116). כחמישים פועלים ערבים התאספו מסביב לבית והשליכו אבנים לכיוון הפועלים היהודים. עקיבא אריה ויס, ששהה בקרבת מקום כדי למדוד את ביתו של חיים חיסין, שמע את קולות המהומה ונזעק למקום; הוא מצא שם פועל יהודי פצוע קשה ממכת מוט ברזל.²⁸ מלבדו נמנו עוד כמה פצועים, יהודים וערבים. ויס קרא לפועלים הערבים לחדול. במפתיע, השתרר שקט (ויס 1957, 154).

²⁷ אעת"א, חטיבה 1, תיק 42, מיכל 512.

²⁸ לדברי ויס, הפועל היה מאושפז בבית חולים במשך תשעה חודשים וסופו שנשאר בעל מום כל חייו (ויס 1957, 154). האירוע נזכר גם בזיכרונות שנרשמו מפיו של המהנדס ברוך קטינקא, השמורים בארכיון תנועת העבודה. קטינקא טוען כי את הקטטה יזמו פועלים ערבים שהועסקו ביישור חולות השכונה נגד פועלים יהודים שנשכרו לאותה משימה. קטינקא אף נוקב בשמו של הפועל שנפצע קשה — דוד שטרן, לימים פקיד בכיר במשרד האוצר הישראלי (ארכיון תנועת העבודה, תיק 12-106-4).

גימנסיה עברית, עבודה עברית

הקטטה ההמונית החריגה, שזכתה לסיקור מובלט בעיתונות (הצבי 1909), אירעה כחודשיים לאחר מה שאפשר לתאר כניצחונם הראשון של הפועלים העברים בקרב על כיבוש העבודה באחוזות בית. הפעם התמקד המאבק בהקמת משכנה הקבוע של הגימנסיה הרצליה, בית הספר העברי הראשון באזור יפו.²⁹ בניין הגימנסיה, שתוכנן בידי יוסף ברסקי, מהנדס ואדריכל, ובוריס ש"ץ, מייסד בית המדרש למלאכות האמנות "בצלאל", היה אמור לבטא, יותר מכל בניין אחר בשכונה החדשה, רוח עברית. לשם כך בחרו המתכננים בשפה צורנית שהתקשרה בדמיונם לבית המקדש, כפי שהופיע בשחזורים אמנותיים וארכיטקטוניים מסוף המאה ה-19. אך טבעי היה שלא רק חזונו של הבניין תהיה עברית, אלא גם בוניו. יעקב יערי פולסקין, אחד הפועלים היהודים שהועסקו ביישור חולות השכונה ולימים סופר ועיתונאי, מעיד כי בניגוד לציפיות הפועלים לא ניתנה התחייבות מפורשת להעסיק בנאים יהודים:

נודע לנו, שעבודת-הבנין נמסרה אמנם לקבלן מישראל, אלא שאותו קבלן יש לו קבלן-משנה שלא מישראל, והלה ודאי לא ידאג לכך, שהעבודה תעשה בידי ישראל. ועוד נודע לנו, שבכלל לא הותנה בפרוש ובאופן מוחלט, לא מצד עסקני אחוזות-בית ולא מצד עסקני הגימנסיה, שהעבודה תהא עברית כלל (דרויאנוב 1936, 114).

הקבלן שנבחר להקים את הגימנסיה, חודשים אחדים בלבד לאחר התמוטטות בניין בית הספר לבנות בנווה צדק, היה יוסף אליהו שלוש. שלוש, כאמור, ביכר לעבוד עם ערבים. בעיניו, הפועלים המתאימים ביותר למשימה היו מי שמתאימים לעיבוד האבן המקומית ולתקציב הנתון – תהיה זהותם הלאומית אשר תהיה. כמו בבניין בית הספר לבנות, גם כאן יצאו הפועלים העברים למאבק. בחוד החנית עמדה קבוצת מיישרי החולות; משהבינו כי כתיבת מכתבים ופרסום הודעות בעיתונות אינם מניבים את התוצאות המיוחלות, פנו לפעול בדרכים אחרות. הקבוצה התייצבה לטקס הנחת אבן הפינה לבניין, שהתקיים תחת השמש הקופחת של חודש תמוז, ובעיצומו החלה למחות בקולניות בדרישה למסור את העבודה בבניין אך ורק ליהודים. בסופם של חילופי דברים סוערים שהתפתחו במקום השיגו הפועלים את מטרתם: הטקס הופסק ונדחה עד שיושג סיכום בין הצדדים (שם).

הפתרון היה פשוט – להיכנע לדרישות הפועלים. נדמה שגם העסקנים חשו כי לא יאה שאת בניין הציבור היחיד בשכונה, זה שתוכנן כגרסה מעודכנת של בית המקדש, יבנו פועלים לא יהודים. ביום ח בתמוז תרס"ט (27.6.1909), באולם הגימנסיה העברית ביפו,

²⁹ את הגימנסיה העברית ייסדו ביפו עוד ב-1906 ד"ר יהודה לייב מטמן-כהן ואשתו פניה. את שמה, הרצליה, קיבלה רק שלוש שנים אחר כך, כאשר עברה למשכנה החדש שהוקם על אדמת אחוזות בית בעקבות תרומה שהתקבלה מיעקב מזור מברדפורד. מזור התנה את התרומה בהנצחת שמו של הרצל בשם הגימנסיה (בן-יהודה 1970, 51–62).

נחתם כתב הכניעה של שלוש בפני נציגי הפועלים, על פיסת נייר זעירה ומקומטת השמורה עד היום בארכיון ההיסטורי של עיריית תל-אביב:

החלטנו בישיבת הועדה שנבחרה ע"י המועצה בא"י³⁰ לסדר שאלות בין הפועלים ונותני עבודה באחוזות בית.

א. להעסיק פועלים אחרים (לא יהודה [יהודים]) רק אחרי שימצאו עבודה באחוזת-בית כל הבנאים והפועלים העברים הנמצאים כיפו ואין להם עבודה.

ב. עבודת הנגרות ועבודת הטיחה הסיד הצבע צריכות להעשות אך ורק ע"י יהודים במקומם נורמלים בערך השוק.³¹

שלוש חתם על המסמך באותיות לועזיות, לצד חתימותיהם העבריות של נציגי הבנאים ונציגי הנגרים וחתימתו של ד"ר יעקב טהון, סגנו של ארתור רופין במשרד הארצישראלי. לאחר שנחתם ההסכם היה אפשר לשוב ולקיים את טקס הנחת אבן הפינה לבניין, והוא נערך יום לאחר תשעה באב תרס"ט (27.7.1909). בטקס ניתנה הבטחה פומבית כי "הגמנסיה העברית תבנה אך ורק ע"י פועלים עברים" (שמחוני 1909). במקביל פרסם שלוש מודעה בעברית המכריזה על ההתחלה הצפויה של עבודות הבנייה ופנה בקריאה "אל כל הבנאים והמסתתים ושאר פועלים עברים הדורשים עבודה לבא אלינו במשך השבוע הבא לרשום את שמותיהם" (זאבי 1988, 7). למרות המחאה הקולנית, ההיענות למודעה בקרב הבנאים העברים כיפו היתה דלה, ושלוש נאלץ לשכור קבוצת פועלים ירושלמית להקמת בניין הכורכר של הגימנסיה. לדבריו, החובה להעסיק פועלים יהודים, בשילוב עם המצאותיו המוזרות של האדריכל, הסבו לו בסופו של דבר נזקים כספיים ניכרים (שלוש [1931] 2005, 126–127).

מלט

ברקע העימות החריף בשאלת העבודה העברית עמדו שינויים טכנולוגיים שהתרחשו במקביל בשדה הבנייה. משנות השבעים של המאה ה-19 נוספו אל חומרי הבנייה המסורתיים כיפו ובערים אחרות בארץ ישראל חומרים חדשים שיובאו ברובם הגדול מאירופה. בעשור הראשון של המאה ה-20 החלה להתפתח במהירות התעשייה המבוססת על השימוש במלט — בד בבד עם תנופת הבנייה שאחזה כיפו. באווירה הלאומית המתוחה ששררה באותם ימים, נטענו חומרי הבנייה החדשים בתודעה המקומית במטען תרבותי ונצבעו בגוון לאומי מובהק. חומרי בנייה שוב לא היו אמצעי תמים שנועד אך ורק להקמת בניינים, אלא גם — ובעיקר — כלי נשק במאבק רעיוני על הדימוי הערכי של הסביבה הבנויה, בבחינת "אמור

³⁰ קרוב לוודאי שהכוונה למשרד הארצישראלי כיפו, שבראשו עמד ארתור רופין.

³¹ אעת"א, חטיבה 1, תיק 30, מיכל 511.

לי מה הם חומרי הבנייה שלך ואומר לך מי אתה". המאורעות שהתרחשו באחוזת בית הפכו את שאלת החומר לשאלה שחרגה מהתחום הניטרלי לכאורה של אומנות הבנייה. עוד בטרם החלה הקמת השכונה החדשה, הבין עקיבא אריה ויס כי מלבד זהותם הלאומית של הבנאים עלולים גם חומרי הבנייה להיות מכשול בדרך להקמתה, מאחר שהביקוש הגובר לחומר הבנייה היחיד, אבן הכורכר המקומית, גרם להכפלת מחירו (ויס 1957, 125). דוד ארבר, סוחר קמח מיפו, שמע על התארגנות "אחוזת בית" ופנה אל ויס בהצעה עסקית שעיקרה החלפת האבן המקומית בלבני מלט. ארבר עצמו טרם החל בייצור המוצר, אבל בנו, ששהה באותו זמן בגרמניה, היה אמור לדבריו "להשתלם שם בעשית לבנים במכונות חדישות" (שם, 126). ארבר התחייב להזמין מכונה לייצור לבנים ולהתחיל בייצור בתוך זמן קצר אם יקבל את אישורו של ויס.

ויס התלהב. ארבר, ביודעין או שלא ביודעין, לא הציע רק אמצעי להתמודד עם התייקרות אבני הכורכר, אלא גם תקווה למהפכה ציונית בענף הבנייה כולו. ויס הבין כי המוצר המוצע יאפשר לו להכניס לעבודות הבניין פועלים עברים שאינם מיומנים במלאכת סיתות האבן, ופנה אל ארבר בהצעה משלו: "אם בדעתך, מר ארבר, להתחשב במצב שתאיתי לפניך ולתת לפועלים יהודים ללמוד אצלך את מלאכת הכנת הלבנים — נניח בזה יסוד לבניה מודרנית, שתעשה רק בעבודה עברית. ומבטיחך אני, שבית החרושת שלך יעבוד יומם ולילה ותצטרך להזמין עוד ועוד מכונות" (שם).

ארבר הסכים והזמין מגרמניה לבנים לדוגמה שהוכנו ממלט שעורכב בזיפזיף ובחול מאזור יפו. "תמים דעים אני אתך, מר ויס", אמר ארבר. "רצוני לסייע בהתישבות ולא אכניס עבודה זרה³² לביתי ואלך בדרך שהתוית לפני" (שם, 126–127). ויס התאהב במוצר והתחייב לבנות את ביתו אך ורק מלבנים שייצר ארבר. ההתלהבות נבעה לא מעט מן ההרגשה שבאמצעות לבנה אחת ניתן מענה לשתי אבני הנגף הראשיות שעמדו לפני בונה של אחוזת בית. החלפת חומר הבנייה היתה פשוטה הרבה יותר מההתמודדות עם ההתייקרות המהירה של האבן המקומית ועם חוסר המיומנות של הבנאים היהודים בטיפול בה. כך, בהברקה של רגע, הפכו המלט והלבנה לאבני היסוד של הבנאות העברית בארץ ישראל.

ויס אינו מציין בזכרונותיו מתי פגש את ארבר בפעם הראשונה, אך מדבריו עולה כי השיחה התקיימה עוד לפני התחלת ההכנות להכשרת השטח לבנייה. עוד ברור מן הדברים כי בחושי הממודדים הבין סוחר הקמח כי לנוכח תנופת הבנייה המתרגשת על יפו טמון בתערוכת הקמחית המכונה "צמנט פורטלנד" פוטנציאל כלכלי גדול. הוא החליט להקים עסק שיתבסס על ייבוא מלט, ובינתיים — אולי בהשפעת בנו — עלה הרעיון לייצר לבנים. במקביל לפנייתו לוויס פנה ארבר בעניין גם לנציגי המוסדות הציוניים ביפו. ממסמכי הסינדיקט לתעשייה בארץ ישראל עולה כי בין ארבר לארתור רופין היתה התכתבות ערה,

³² בהקשר הדתי, "עבודה זרה" היא אחת משלוש מצוות "אל תעשה", בבחינת ייהרג וכל יעבור, וכל העובר עליהן דינו מיתה. באותה תקופה הרבו לעשות במושג שימוש מושאל במסגרת ההתנצחויות בנושא העבודה העברית. ראו גם שפירא 1977, 21.

וכי רופין שימש מתווך בין ארבר לבין יצרן המכונות שנרכשו לצורך הקמת בית החרושת ללבנים.

במהלך שנת 1908 וגם לאחריה עמד רופין (בתפקידו כראש המשרד היפואי של הסינדיקט לתעשייה בארץ ישראל) בקשר עם מפעלים לייצור מכונות לתעשיית מוצרי הבטון, כדי לבחון את האפשרות להקים תעשיית רעפי מלט מקומית. בין השאר פנה רופין בעניין למפעל "ד"ר גספרי" בעיר מרקנשטט שליד לייפציג. מפעל זה ייצר מכונות לתעשיית מוצרי הבטון, בהן גם מכונות לייצור ידני של לבני מלט; משם ככל הנראה הזמין גם ארבר את המכונות שלו בשלהי 1908.³³

עם הגעת מכונת הלבנים הראשונה החל ארבר בייצור — לטענתו של ויס, בעזרת פועלים יהודים בלבד (שם, 137).³⁴ וכך הוא מספר:

למוד המלאכה התנהל תחת פקוח בנו של ארבר, שחזר מגרמניה... הלבנים הראשונות הפליאו בטיבן וביופין והשביעו את רצונם של הטכנאים המעטים שהיו אז בארץ. שמחתם היתה רבה, כי עם הופעת חומר בנייה זה יכלו לערוך חשבונות סטטיים ולפקח פיקוח מלא על הבנייה. למראה הלבנים הנאות, נבאתי עתיד מזהיר לתוצרת זו והייתי בטוח שהלבנה תנחל נצחון מלא על האבן המקומית (שם).

במבט לאחור, טען ויס בספרו, הוכיחה הלבנה את עמידותה. כמה בתים שנבנו באבן המקומית קרסו, ואילו בתי הלבנים הוסיפו לעמוד על תלם (שם).³⁵ המוצר החדש של ארבר אמנם לא כבש את השוק (שהיה מורגל בבנייה באבן מסיבית), אבל אט אט החלו לשלבו בבניית בתים בתל-אביב עד שלא היה אפשר להתעלם מנוכחותו. השימוש הנרחב ביותר בלבנים היה בבניית גדרות ומעקות גג מלאים, ולעתים השתמשו בהן גם לבניית מקטעי קיר. בסך הכול נבנו כנראה שישה מבתי אחוזת בית על טהרת לבני ארבר (שם, 140),³⁶ בהם ביתו של ויס עצמו. ויס היה יכול לכתוב בגאווה כי בבניין ביתו "לא נגעה אצבע זרה מהחל ועד כלה ואפשר לברך

³³ מכתב מאפרים ארבר לארתור רופין מיום 10.9.1908; מכתב מחברת "ד"ר גספרי" למשרד היפואי של הסינדיקט לתעשייה בא"י מיום 30.11.2008. הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), תיק L2-399.

³⁴ בהקשר זה מעניין לציין את טענת הפועל הצעיר (1909) כי ארבר מעסיק בבית החרושת שלו פועלים לא יהודים.

³⁵ נראה שיש אמת בטענתו של ויס. בשלהי 1913 התכנסה ישיבה מיוחדת של ועד תל-אביב לדון בהתמוטטות בית שירמן, שנבנה בשיטות מסורתיות, והוחלט להקים ועדת בדיקה מקצועית לברר את הסיבה להתמוטטות (אעת"א, תיק 43, מיכל 512).

³⁶ בתצלומי אותם ימים אפשר לזהות בוודאות שניים מהם (מלבד ביתו של ויס עצמו) — בית פוגל בשדר' רוטשילד 12 ובית חיינקו בשדר' רוטשילד 10. כדאי לציין שבשני הבתים האלה, וגם בביתו של ויס, לא טווחו הלבנים; היעדר הטיח נתן בידי הבנאים כר נרחב למשחקים צורניים, בין השאר באמצעות הוספת פיגמנט אדום לחלק מהלבנים. בשני הבתים בשדרות רוטשילד, שהוקמו בדיוק מול ביתו של יוסף אליהו שלוש, שולבו גם לבנים מיוחדות שהונחו כך שיצרו בפינות הבית דוגמת מגן דוד בצבע אדום שבמרכזו לבנה אפורה.

עליו שנבנה כולו על טהרת הקודש" (שם, 154). נראה כי שכח שהמלט, חומר הבנייה הראשי שממנו נבנה ביתו, יובא כולו מאירופה, וקרוב לוודאי שלא יוצר בידי יהודים.

בטון

עוד לפני הקמת בית החרושת של ארבר פעלו כיפו שני בתי חרושת לייצור מוצרי בטון טרומיים (כלומר מלט, או "צמנט פורטלנד", מעורב במים, חול ואבנים או צדפים) – בית החרושת "האחים שלוש", שנוסד בנווה צדק כבית חרושת למרצפות מלט בעשור האחרון של המאה ה-19,³⁷ וזה של הוגו וילנד הטמפלרי, שהוקם ב-1903 סמוך לתחנת הרכבת של יפו, בין המושבה הגרמנית של יפו למושבה הטמפלרית ולהאלה.³⁸ המרחק בין שני בתי החרושת לא עלה על 400 מטר. גם שלוש וגם וילנד ייבאו מלט ממקורות שונים באירופה ובארצות הברית והשתמשו בו להכנת מוצריהם. חברת "האחים שלוש" עסקה גם בשיווק חומרי בנייה אחרים כגון סיד ואבני מחצב.³⁹ יוסף אליהו שלוש, אחד משני השותפים בבית החרושת ובחברה, השתמש במלט כחומר בנייה בבתיים שבנה כקבלן. לשלוש היתה שליטה יוצאת דופן במגוון עמדות בשדה הבנייה של אותם ימים: הוא היה ספק של חומרי גלם, סוחר במוצרי בנייה, יצרן של רכיבים טרומיים לבניין, קבלן עבודות עפר, קבלן בניין ואדריכל לעת מצוא. נוסף על כך עסק גם ברכישת קרקעות. בגלל מעמדו הייחודי היה יכול, לכאורה, להחדיר כל חומר או מוצר חדש שהיה ראוי בעיניו לתפוס מקום בשוק.

מודעה שפורסמה בעיתון *החרות* ב-1911 מעידה על מגוון המוצרים שייצר כבר אז בית החרושת של האחים שלוש:

בבית החרושת של לבני רצפה ואבנים ממלט (צמנט) של האחים שלוש ביפו שכבר קנה לו שם בטיב מלאכתו ושלמות עבודתו נעשים ממלט משובח וחזק מאד כל מיני לבני מרצף שחורים, לבנים, צבועים בהרבה גונים ומנומרים (מוזאיק). גם צנורות מים, מסגרות לדלתות

³⁷ קשה לקבוע בוודאות באיזו שנה הוקם בית החרושת. במודעות של בית החרושת "האחים שלוש" משנות העשרים של המאה ה-20 רשומה שנת 1885 כשנת ההקמה. עם זאת, בספרו של שלוש מתוארת הקמתו כך: "את בית החרושת למרצפות סידרתי בצריף גדול ומרווח, שעתה משתמשים בו בתור מחסן, על כיכר רחבת ידיים מאחורי ביתנו בנווה-צדק הגובל עם בית הספר לבנות. בראשונה עשיתי מרצפות פשוטות ממינים ובעלי גוון שונים, עד שהזמנתי מכונות חדישות ואמן מומחה מפירות והתחלתי לעשות מרצפות מוזאיק" (שלוש [1931] 2005, 90). מכאן אפשר להסיק שבית החרושת הוקם רק לאחר שהוקם בית אהרן שלוש בנווה צדק בשנת 1892. ייתכן ששנת 1885 המופיעה במודעות של "האחים שלוש" אינה שנת ההקמה של בית החרושת אלא של העסק למוצרי בנייה, שפעל עוד בטרם הוקם בית החרושת.

³⁸ שנת ההקמה עולה מתוך מכתב המלצה מפרברואר 1910 שכתב הוגו וילנד לספק המלט שלו, ובו הוא מעיד כי החל מ-1903 הוא עושה שימוש במלט במוצרים שהוא מייצר (סמוק ופביאן 2004, 53–59). במודעות של בית החרושת משנות העשרים רשומה שנת 1894 כשנת ההקמה, אך הכוונה כנראה לשנת ייסוד בית החרושת למרצפות מלט שהקים וילנד בירושלים בטרם עקר עם משפחתו לאזור יפו בשנת 1902.

³⁹ כפי שעולה, לדוגמה, מניירות המכתבים השמורים באעת"א, תיק 76, מיכל 514.

וחלונות, מעקות, מדרגות, לוחות אבן-מלאכותי, עמודים ולבנים וכו' הדומים באיכותם להמינים היותר טובים שבאירופא. ונוסף על זה נמצא אצלם מחסן המכיל כל מלט סיד צרפתי ויתר צרכי בנין במקח השוה (חרות 1911).

מוצרי הבטון באו להחליף בראש ובראשונה אלמנטים מקבילים מאבן — ספי חלונות, משקופים, תומכות לגזוזטראות, מדרגות, עמודוני מעקות ועוד. בכולם היה למלט יתרון ניכר על פני האבן: חוסר התלות בעבודת הסתת, העלות הנמוכה של החומר, עמידותו הגבוהה — וכל זאת לצד שמירה על דמיון חיצוני למוצר האבן המקביל. השימוש במלט אפשר ליטול טיפוס אחד ולשכפלו ללא הגבלה וללא צורך בעבודת אומן. מוצרים אלו של שלוש ווילנד שולבו בעשור הראשון של המאה ה-20 במבנים שהוקמו ביפו, שנים אחדות בטרם הוחל בהקמת אחוזת בית.

הקמת השכונה סיפקה ליוסף אליהו שלוש, כקבלן, הזדמנות להשתמש בפעם הראשונה בבלוק בטון (או "אבן צמנט", כפי שהוא מכונה במודעות מאותם ימים) — מוצר בטון חדש שיוצר באותו הזמן בבית החרושת שלו. שלא כלכנת המלט של ארבר, שהיתה קטנה יחסית ומלאה, היה בלוק הבטון גדול, רחב יותר וחלול;⁴⁰ לכאורה היה אפשר להשתמש בו כתחליף לאבני הכורכר שמהן נבנו מרבית בתי השכונה החדשה. אולם שלוש ראה בו חלופה נקודתית ומצומצמת לאבן ושילב אותו בבתים שבנה רק כ"אבן פינה" בקצות הקירות;⁴¹ הקירות באותם בתים עדיין נבנו, כמקובל, מאבני כורכר מטיחות בסיתות גס ולא מדויק.⁴²

את בלוק הבטון אמנם היה אפשר לשלב בקירות מאבני כורכר, כפי שעשה שלוש, אך תפקידו המקורי היה להחליף באופן גורף את האבן בבניית קירות ובתים שלמים. הדוגמה שהוטבעה על פני הבלוק ייתרה את הצורך בטיח חיצוני והקנתה לקיר הבלוקים מראה "מושלם", זהה לקיר של אבנים מסותתות בקפידה. העובדה ששלוש ייצר בלוקי בטון בעבור בתי הראשונים של אחוזת בית אך העדיף שלא להשתמש בהם כחומר בנייה עיקרי יכולה

⁴⁰ מידותיה של לבנת מלט סטנדרטית של ארבר היו $24 \times 10 \times 8$ ס"מ (גובה-עומק-רוחב). הבלוקים הסטנדרטיים הראשונים של וילנד יוצרו במידות $50 \times 25 \times 23.5$ ס"מ.

⁴¹ אבני פינה הן אבנים שעברו בדרך כלל סיתות מיוחד, מדויק יותר, משום שעל פיהן נקבעו גובה הקיר וכיוונו. תהליך הבנייה המסורתי של קיר מאבן החל בהצבת אבני פינה בפינות הבית ובמתיחת חוט ביניהן כדי לקבוע את כיוון הקיר וגבולו; משום כך היה חשוב להקפיד על הדיוק והאחידות בסיתותן. בשיטת בנייה זו היו פינות הבית האלמנט החזק ביותר בקירותיו.

⁴² הבלוקים ששולבו בפינות הבתים היו משני סוגים: סוג אחד היה רבוע; על פני שתיים מפאותיו הוטבעו שלושה חריצים עמוקים. הסוג השני היה מלבני; על פניו ועל צדיו הוטבעה דוגמה של קווי שתי וערב אלכסוניים. עם בתי אחוזת בית שנבנו בשיטת הכלאיים הייחודית שהנהיג יוסף אליהו שלוש נמנים ביתו שלו (שד' רוטשילד 9), בית אחיו יעקב שלוש (שד' רוטשילד 11), בית דיזנגוף (שד' רוטשילד 16), בית חיסין (שד' רוטשילד 14), בית פולק (רח' הרצל 1) ובית לבני-וייסברוד (רח' לילינבלום 25). בשלהי שנת 1913 יצק שלוש בלוקי פינה בעלי זווית של 135 מעלות והשתמש בהם בצמד הבתים התאומים שהקים בעבור בנו הבכור ובן אחיו (רח' פינס 30–32). בלוקים אלו, החורגים מהסטנדרט של בלוק בעל זווית ישרה, יכולים להעיד על יכולת עיבוד עצמאית של תבניות היציקה.

אולי לרמזו על ניסיונו הדל עם המוצר החדש. ייתכן גם שסבר כי המוצר אינו מתאים לבניית קירות שלמים, או שבחשוב כלכלי התחוויר לו כי הדבר אינו כדאי. כך או כך, התוצאה היתה הכלאה בין שיטת בנייה מסורתית למוצר תעשייתי חדש שמילא תפקיד שולי לעומת הפוטנציאל המהפכני שהיה טמון בו. שלוש, מעסיק הערבים המושמץ, ודאי לא העלה בדעתו לגשת אל ויס ולהציע לו את בלוק הבטון כאמצעי לסילוק הבנאים הערבים מאתרי הבנייה של אחוזות בית, אף שבלוק הבטון היה יכול להתאים למשימה לא פחות — ואולי אף יותר — מהלבנה של ארבר.

הראשונים שהבינו כי בלוק הבטון, מעין אבן מלאכותית, יכול לשמש חומר בנייה עיקרי המחליף לגמרי את האבן המקומית, היו הטמפלרים. הבניין הראשון באזור יפו שנבנה כולו מבלוקי בטון היה ככל הנראה בית העם של שרונה, בניין חד-קומתי בעל גג רעפים שהוקם במהלך שנת 1911 ונחנך ב-15 באוקטובר של אותה שנה (Glenk 2005, 53).⁴³ את הבלוקים ששימשו לבנייתו ייצר בית החרושת של וילנד. הדוגמה שהוטבעה בכולם היתה זהה וחיכתה אבן בסיתות גס.⁴⁴ שנתיים לאחר מכן הוחל בהקמת מבנה ציבור נוסף על טהרת הבלוקים של וילנד. זה היה בית הקונסוליה הגרמנית ביפו — ככל הנראה הבניין הגדול ביותר בארץ שהוקם כולו מבלוקי הבטון המעוטרים (בר אור 1999, 5).

בלוק הבטון המעוטר, שלא כאבן המסותתת, היה מוצר חלול. שני החללים העגולים שבתוכו הפחיתו את משקלו ושיפרו את כושר הבידוד התרמי שלו. הבלוק שילב פתרון אסתטי עם פתרון טכני לקירות הבית בדרך זולה ומהירה לייצור וקלה לבנייה ולתחזוקה. מבחינות רבות היה הבלוק עדיף על בנייה בלבנים או באבן — בייחוד לצורך בניית בניינים בנפח בנייה קטן יחסית. אף על פי כן, בניית קירות שלמים מבלוקי בטון מעוטרים היתה נדירה בתל-אביב (ובאזור יפו בכלל), והבלוקים הללו הפכו למרכיב דקורטיבי ששימש בעיקר בהקמת גדרות ומעקות גג ולעיתים גם במצבות קבורה.⁴⁵ ייצורו של בלוק הבטון, בדומה ללבנת המלט, היה כרוך בייבוא של מכשור תואם. את

⁴³ הבניין שוכן ברח' קפלן 36. לא רחוק ממנו, ברח' מנדלר 18, ניצב בית גלנק (Glenk) — בית פרטי דו-קומתי שנבנה גם הוא במלואו מבלוקי בטון מעוטרים מתוצרת וילנד. הבית הוקם כנראה במהלך 1911–1912 (לפי עדותו של הלמוט גלנק, נכדו של בונה הבית, בהתכתבות אתי מאוקטובר 2009), ולכן אין לשלול את האפשרות שבנייתו החלה עוד לפני הקמת בית העם של שרונה.

⁴⁴ מעניין לציין כי בלוקים זהים לגמרי יוצרו במקביל גם בבית החרושת "האחים שלוש", אך אלה שימשו את יוסף אליהו שלוש בעיקר להקמת גדרות, כמו למשל ב"בתים התאומים" ברחוב פינס. בירכתי מתחם בית החרושת של וילנד עומד עד היום מבנה חד-קומתי שנבנה מבלוקים זהים לאלה של בית העם; ייתכן שבנייתו קדמה לזו של בית העם ונבעה מרצונו של וילנד לבחון את המוצר החדש לפני שיעשה בו שימוש בבניין הציבור. בבית העם משולבים מלבד הבלוקים המעוטרים גם בלוקים מבטון בעלי פנים חלקות, ששימשו לבניית עמודי תמך בולטים לאורך קיר הבלוקים הרגיל. מידותיהם של הבלוקים החלקים זהות לאלה של הבלוקים המעוטרים.

⁴⁵ מצבות כאלה נמצאות בבית הקברות ברח' טרומפלדור בתל-אביב וכן בבית הקברות היהודי ביפו, בצפון שכונת עג'מי.

הפטנט הראשון למכשיר שימושי ויעיל לייצור המוני של בלוקים חלולים רשם בשנת 1900 בארצות הברית הרמון ס' פלמר (Simpson 1999, 11). בתוך שנים אחדות נרשמו בארצות הברית מאות פטנטים דומים, ומספר יצרני הבלוקים עלה כנראה על אלף (שם, 16). מכשיר הייצור היה פשוט למדי, וכלל תבנית פלדה שלתוכה נדחס בטון לח בפעולה ידנית, ללא צורך במאמץ גופני רב. מיד לאחר שהתמלאה התבנית, שחרר מפעיל המכונה את דופןותיה והעביר את הבלוק לייבוש שנמשך בין שבוע לחודש, בהתאם לתנאי הייבוש ולהרכב החומר. לנוכח פשטות תהליך הייצור החלו חברות אמריקניות להציע מכשירים לייצור בלוקים לשוק הפרטי, ללקוחות שביקשו לבנות את ביתם בכוחות עצמם (שם, 10–16).

קשה לקבוע מאין בדיוק יובאו המכונות ששימשו את שלוש ואת וילנד. מפעל "ד"ר גספרי", זה שאת מכונותיו לייצור לבני מלט רכש ארבר, הציע למכירה במהלך 1909 גם מכונה לייצור בלוקי בטון מעוטרים. במוסף של העיתון הגרמני לנושאי בנייה *Deutsche Bauzeitung* הופיע דיווח קצר על מכונה חדשה של מפעל "ד"ר גספרי" לייצור "בלוקים חלולים ממלט"; מן הדיווח עולה כי מדובר בתעשייה שהיתה באותם ימים בחיתוליה בגרמניה (*Deutsche Bauzeitung* 1909). גם מפעל "וולף ושות'" מהעיר גופן, שעמד ב-1912 בקשר עם ארתור רופין לצורך שיווק תוצרתו, ייצר באותו הזמן, לפי האמור בנייר המכתבים שלו, מכונות ליציקת בלוקי בטון חלולים.⁴⁶ אף שהתעשיינים ביפו קיימו עם גרמניה קשרי מסחר הדוקים, אין לשלול את האפשרות שהמכונות הגיעו ליפו מארץ אחרת באירופה או אפילו מארצות הברית.

כך או אחרת, התעשייה החדשה הגיעה לארץ ישראל ממש עם תחילת התפשטותה בעולם. על אף חדירתה המוקדמת לשדה הבנייה, בארץ – שלא כבמקומות אחרים בעולם – לא התקבלה אז הבנייה בבלוקי בטון כטכנולוגיה מקובלת ונפוצה. הכישלון בולט במיוחד בהשוואה לטכנולוגיה מתועשת אחרת – בנייה בלבנים – שהצליחה לחדור לשוק ולהתבסס בו ממש באותם ימים. הסיבה לכך אינה מובנת מאליה: בדומה ללבנת המלט של ארבר, גם בלוק הבטון אפשר העסקת עובדים עברים כענף הבנייה, ואף דרש מיומנות פחותה מזו של בנייה בלבנים;⁴⁷ לאמיתו של דבר הוא הפך את המומחיות הערבית בעבודות הסיתות והטיח למיותרת.⁴⁸ במעט דמיון שיווקי היה אפשר להציג את בלוק הבטון כחידוש עולמי בשדה הבנייה ולהעמיד אותו בחזית החידושים הטכנולוגיים בתחום. בלוק הבטון לא הצליח לזכות בתווית הציונית שהודבקה ללבנה של ארבר לא בשל נחיתות בנתוניו

⁴⁶ אצ"מ, תיק L2-399.

⁴⁷ בניית קיר מבלוקים דורשת רק הכרה בסיסית של שיטת הבנייה בנדבכים. בנייה בלבנים, לעומת זאת, דורשת מומחיות רבה יותר בקשירת חלקי הקיר השונים, משום שבשל מידותיה הקטנות של הלבנה יש להניח את הלבנים גם לרוחב הקיר ולא רק לאורכו.

⁴⁸ בהקשר זה מעניין להביא את סיפורו של ג'לס פיטרסון, סתת אבן מאומהה שבארצות הברית. כשראה בפעם הראשונה את המוצר החדש אמר לעצמו, "למה לי לסתת את האבנים האלה אם אני יכול לצקת אותן?", ואז רכש בחסכוניותו מכונה ליציקת בלוקים והקים חברה שהתמחתה בייצורם (Simpson 1999, 16).

הטכניים ה"יבשים", אלא בשל זהותם של יצרניו ומשווקיו, "סוכני ההחדרה" שלו: יוסף אליהו שלוש, שהיה מורגל בשיטות הבנייה הישנות, לא מיהר להחליף את סתתי האבן הערבים בבנאים יהודים ולכן גם לא חיפש תחליף לאבן הכורכר המקומית; הוגו וילנד, שדווקא השקיע מאמצים ניכרים בהחדרת הטכנולוגיה החדשה, היה גוי גרמני, ובוודאי לא התכוון להציגה כטכנולוגיית בנייה "ציונית". ייתכן שהשימוש המוגבר שעשו הגרמנים שהתגוררו בארץ בבלוקים שייצר, בייחוד במבני הציבור שלהם, אף פגם בהילה ה"ציונית" שהיתה יכולה להסתפח לבלוקים שייצר שלוש.

מכל מקום, עם השלמת בניית בתיה של אחוזת בית נספחה דווקא ללבנה הפשוטה של ארבר תדמית לאומית — ולא לבלוק הבטון, שהיה עמיד יותר, נאה יותר ומתאים יותר לשימושם של פועלים בלתי מיומנים.⁴⁹ המהלך של ארבר הוכיח את עצמו — אם לא במישור הכמותי, לפחות במישור האיכותי. הלבנה שייצר סימנה לדעת רבים את נתיב הפתרון המרכזי לשילובם של בנאים עברים בשדה הבנייה, והביאה אל קצם את ייסורי המצפון הלאומיים שליוו את בניית העיר העברית הראשונה.

אחרית דבר: הלבנה הלבנה

ביום יג באייר תר"ע (22.5.1910), לאחר שכל בתי אחוזת בית עמדו על תלם, כינסו תושביה אספה כללית, והחליטו לשנות את שמה של השכונה ל"תל-אביב" (התרגום הקולע של נחום סוקולוב ל"אלטנולנד") — אות להשלמת השלב הראשון בתוכניתו של ויס למימוש החזון האוטופי של הרצל (דרויאנוב 1936, 125, 140–141). תל-אביב נתנה את האות לתנופת בנייה של שכונות יהודיות נוספות בצפונה של יפו, שהתארגנו וקמו בדרך דומה וסופן שהסתפחו לתל-אביב בשל תלותן במים שהפיקה הבאר בשכונה.

לנוכח ההתפתחות המהירה של השטח הבנוי סביב תל-אביב, אפילו יוסף אליהו שלוש החל לגלות סימנים של שבירה (או אולי של חוסן לאומי). הוא מספר:

ב-1913, אחרי שרוב הבתים וגם הגימנסיה נבנו על-ידי, נוכחתי כי האבן הפשוטה המקומית יש בה מכשול ומפריע בדרכי הבניין המהיר של העיר... החילותי לחשוב ולחפש כל מיני דרכים להשיג חומר אחר לבניין במקום האבן המקומית שכולה חול ומתפוררת בנקל. עוד נימוק חשוב אחד היה לי בחיפוש חומר אחר לבניין במקום האבן הרגילה, שרק ידי ערבים ידעו לטפל בה בבניין, זאת היא העסקת פועלים עברים בעבודת הבניין (שלוש [1931] 2005, 153–154).

אבל שלוש, על אף הניסיון שצבר בייצור בלוקים מבטון, ועל אף השימוש המוצלח של

⁴⁹ למשל, במודעה של חברת "סירס", יצרנית מכונות ליציקת בלוקים, מצוטט אדם מאיידו המספר כי ביתו "נבנה בידי חובבים, משום שבני ואני מעולם לא עבדנו עם מלט בשום צורה" (Simpson 1999, 14).

שכניו הטמפלרים במוצר, הוסיף שלא לראות בהם תחליף ראוי לאבן. העיוורון שלקה בו מרמז שאפילו הוא קיבל כמובן מאליו את הקישור שנעשה כבר אז בין עבודה בלבנים לעבודה עברית. הוא התקשה לראות את הבלוקים של וילנד, ויותר מכך – הוא התקשה לראות אפילו את הבלוקים שלו עצמו. הלבנים של ארבר לבדן מילאו עכשיו את משבצת "חומר הבנייה העברי".

לשלוש נודע כי באירופה משתמשים בלבנת סיליקט – לבנה לבנה המיוצרת בתהליך של כבישת חול וסיד בלחץ קיטור. שלא כלבנת המלט של ארבר, שיוצרה באמצעים ידניים, תהליך הייצור של לבנת הסיליקט דרש השקעה ראשונית גדולה וציוד מתקדם יחסית. שלוש פנה לבתי חרושת ללבנים באירופה, בהם בית חרושת בעיר שטוטגרט בגרמניה. הוא ביקש לבוא לביקור כדי לבחון את תהליך הייצור במו עיניו. בבית החרושת יעצו לו לנסוע לבית חרושת דומה הפועל במצרים. שלוש יצר קשר עם בעל בית החרושת המצרי באמצעות ראש לשכת הבונים החופשיים ביפו, איסכנדר פיוני, נסע למצרים ונפגש עמו. כשהתברר כי הלה מסרב לחשוף את שיטותיו, לבש שלוש בגדי פועל פשוט, התקבל לעבודה בבית החרושת ובתוך עשרה ימים למד את שלבי הייצור השונים.

שלוש לא ידע כי באותו הזמן פסע הממסד הציוני במסלול מקביל – ובלא לשאול בעצתו. כבר ביולי 1908 התקבל במשרד הברלינאי של הסינדיקט לתעשייה בארץ ישראל מכתב ממפעל "ד"ר גספרי", שממנו משתמע כי המשרד מבקש את עצתו של המפעל באשר לאיכותן של לבני הסיליקט.⁵⁰ בין שאר המסמכים של המשרד השמורים בארכיון הציוני נמצא גם דוח מאוחר יותר, שחובר בווינה בפברואר 1914, ושעוסק באפשרות ההקמה של בית חרושת ללבני סיליקט ביפו.⁵¹

עם שובו ממצרים נפגש שלוש עם מאיר דיזנגוף וסיפר לו על הרעיון. דיזנגוף התלהב וניסה לשדך לשלוש שותף לפרויקט – התעשיין היהודי הווינאי יוהן קרמנצקי. שלוש פתח במגעים עם קרמנצקי בתיווכו של דיזנגוף, אבל אז נודע לו במפתיע כי בנק אפ"ק וחברת "הכשרת היישוב" כבר קנו שטח חולות סמוך לתל-אביב לשם הקמת בית חרושת לייצור לבני סיליקט (שם, 156).

מלחמת העולם הראשונה קטעה את מאמצי ההקמה של בית החרושת, ומשהתחדשו לאחר המלחמה כבר היה שלוש מחוץ לסיפור. בית החרושת החל לפעול בשנת 1922. שלוש, כצופה מהצד, חשב שהוא גדול מדי ולא יחזיק מעמד כלכלית (שם, 157–159).⁵² עד מהרה הצליח המוצר החדש במה שלבנת המלט של ארבר נכשלה בו – להשתלט על שוק הבנייה. לאמיתו של דבר, עד שנות השישים היתה לבנת הסיליקט חומר בנייה עיקרי בישראל כולה. זו היתה לבנה יציבה, חזקה ואחידה בגודלה ובאיכותה, ולא פחות חשוב מכך – היא יוצרה מחומר מקומי, ללא תלות בייבוא חומרי גלם לארץ. נוסף על כך, כמובן, היא התאימה

⁵⁰ אצ"מ, תיק L2-399.

⁵¹ שם, 154–156.

⁵² למידע נוסף על בית החרושת ראו גם רביד 2004, 29–31.

לבנאים העברים הרבה יותר מן האבן המקומית. כל אלה הקלו מאוד את הפיכתה לחומר בנייה בעל מאפיינים ציוניים מובהקים.

הלכנה הלכנה סיימה תהליך שהחל עם הופעת לבנת המלט של ארבר. הבנאי העברי היה יכול להשלים כעת את כיבוש שוק העבודה ולמחות את מה שנתפס אז ככתם העבודה הערבית. בחודש אייר תרצ"ד (מאי 1934), לרגל יובל ה-25 לייסוד העיר, כבר נחפז יצחק לופבן, עורך עיתון הפועל הצעיר, לקבוע בחגיגות כי "הבתים שנבנו בידים בלתי יהודיות רק שרידים מעטים נשארו מהם כיום בת"א, רובם ככולם כבר שנו את צורתם חזור ושנה והם בטלים כבר ברובה. תוקן המעוות הזה. ותל-אביב של היום היא בנויה בעבודה עברית מן המסד ועד הטפחות" (לופבן 1934, 6).

ביבליוגרפיה

- אבן-זהר, איתמר, 1980. "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל 1882–1948", קתדרה 16: 165–189.
- בר אור, אמנון, 1999. תיק תיעוד בית הקונסוליה הגרמנית ברחוב אילת 59, תל-אביב.
- אפרת, צבי, 2004. הפרויקט הישראלי, תל-אביב: מוזיאון תל-אביב לאמנות.
- בורדייה, פיר, 2005. "אופנה עילית ותרבות עילית", שאלות בסוציולוגיה, בתרגום ניצה בן ארי, תל-אביב: רסלינג, עמ' 183–192.
- בן-ארצי, יוסי, 2006. "מסע הלימוד של אלכסנדר ברוולד", זמנים 96: 14–21.
- בן-יהודה, ברוך, 1970. ספורה של הגמנסיה "הרצליה", תל-אביב: הוצאת הגמנסיה "הרצליה".
- בן-יעקב, א', 1909. "מכתבים מיפו", הפועל הצעיר, 16.7.1909, עמ' 13.
- גורדון, גיל, 2006. "גגות מתעופפים ברוח: כניסתם של רעפים ותעשיית החרסית לארץ ישראל", זמנים 96: 58–67.
- דיזנגוף, מאיר, 1908. (ללא כותרת), הצבי, 2.10.1908, עמ' 6.
- דרויאנוב, אלתר (עורך), 1936. ספר תל-אביב: כך ראשון, תל-אביב: ועדת ספר תל-אביב.
- דרורי, יגאל, 1976. "השתקפותם של העלייה השנייה והמאבק לעבודה עברית בעיתונות", קתדרה 2: 69–80.
- החרות, 1911. החרות, 23.8.1911, עמ' 1.
- הפועל הצעיר, 1908 א. "פרטי-כל של הקומיסיה, שנמנתה לחקור את סבת המפלת מבית הספר לבנות ביפו", הפועל הצעיר 6 (טבת תרס"ט), עמ' 13.
- _____, 1908 ב. "ירושלים", הפועל הצעיר 10–11 (תמוז-אב תרס"ח), עמ' 26.
- _____, 1908 ג. "מיפו כותבים לנו", הפועל הצעיר 6 (טבת תרס"ט), עמ' 14.
- _____, 1908 ד. "יופיטר כועס", הפועל הצעיר 1 (תשרי תרס"ט), עמ' 4–6.
- _____, 1909 א. "מאורעות ומעשים", הפועל הצעיר 10 (אדר תרס"ט), עמ' 13.
- _____, 1909 ב. "לועד אחוזת-בית ביפו!", הפועל הצעיר 12, 23.4.1909, עמ' 15.

- , 1909ג. "בפנים הארץ", הפועל הצעיר 20–21, 15.8.1909, עמ' 18.
- הצבי, 1908א. "מיפו", הצבי, 11.12.1908, עמ' 2.
- , 1908ב. "המפלת", הצבי, 25.12.1908, עמ' 2.
- , 1909א. "יפו", הצבי, 24.1.1909, עמ' 2.
- , 1909ב. "יפו", הצבי, 5.3.1909, עמ' 2.
- , 1909ג. "יפו", הצבי, 19.4.1909, עמ' 3.
- , 1909ד. "מכתבים להעורך", הצבי, 6.6.1909, עמ' 2.
- , 1909ה. "מיפו", הצבי, 25.6.1909, עמ' 2.
- , 1909ו. "השבוע ביפו", הצבי, 11.10.1909, עמ' 1.
- הרצל, תיאודור, [1902] 2002. אלטנוילנד, מגרמנית מרים קראוס, תל-אביב: כבל.
- ויס, עקיבא אריה, 1957. ראשיתה של תל-אביב: תולדות ייסוד העיר ורשימות יומן, תל-אביב: עיינות.
- זאבי, רחבעם (עורך), 1988. עיר במודעות: יפו ותל-אביב 1900–1935, א, תל-אביב: מוזיאון ארץ ישראל.
- חבצלת, 1908. "בארץ הקדש", חבצלת, 11.12.1908, עמ' 150–151.
- יקותיאל כהן, עדנה, 2009. עיר מראשיתה, הרצליה: הוצאת אורה חדשה.
- כספי, יובל, ולילך גביש, 2007. "האחים הערבים של מייסדי אחוזות בית", הארץ, מוסף תרבות וספרות, 25.5.2007, עמ' 1.
- כץ, יוסף, 1984. "חברת 'אחוזות בית' 1906–1909: הנחת היסודות להקמתה של תל-אביב", קתדרה 33: 161–191.
- לופבן, יצחק, 1934. "תל-אביב (לחצי יובלה)", הפועל הצעיר, 11.5.1934, עמ' 4–7.
- סמוק, ניצה, ורועי פביאן, 2004. תיק תיעוד מתחם הרכבת: מנשיה ובית חרושת וילאנד, תל-אביב.
- פוקס, רון, 1998. "הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש (חלק א)", קתדרה 89: 83–126.
- , 1999. "הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש (חלק ב)", קתדרה 90: 53–86.
- קיפניס, לוי, 1929. "מי יבנה בית", גליונות (ספר ראשון), תל-אביב: הוצאת התאחדות הגגנות בארץ ישראל, עמ' 22.
- קרק, רות, 2003. יפו: צמיחתה של עיר, 1799–1917, ירושלים: אריאל.
- רביד, ברוך, 2004. יוסף ברלין, ארכיטקט: בין תל-אביב הקטנה לבין העיר הלבנה, בני ברק: הוצאת בנין ודיוור.
- רוטברד, שרון, 2007. אברהם יסקי: אדריכלות קונקרטית, תל-אביב: כבל.
- רופין, ארתור, 1947. פרקי חיי: ספר שני — ראשית עבודתי בארץ, ערך אלכס ביין, תרגם א"ד שפירא, תל-אביב: עם עובד.
- שביט, יעקב, וגדעון ביגר (עורכים), 2001. ההיסטוריה של תל-אביב: משכונות לעיר (1909–1936), תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- שלוש, יוסף אליהו, [1931] 2005. פרשת חיי, תל-אביב: כבל.
- שמחוני, ב', 1909. "היום הגדול ביפו", הצבי, 2.8.1909, עמ' 2–3.

שפירא, אניטה, 1977. *המאבק הנכזב: עבודה עברית, 1929–1939*, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב והקיבוץ המאוחד.

Aleksandrowicz, Or, 2008. "Kurkar, ciment, Arabes, Juifs: comment construit-on une ville hébraïque?" *Tsafon* 55 (trans. Rina Cohen Muller): 21–60.

Campos, Michelle, 2005. "Freemasonry in Ottoman Palestine," *Jerusalem Quarterly* 22–23: 37–62.

Deutsche Bauzeitung, 1909. "Technische Mitteilungen," *Deutsche Bauzeitung*, suppl. 25, 23.6.1909, p. 1.

Even-Zohar, Itamar, 1997. "Factors and Dependencies in Culture: A Revised Outline for Polysystem Culture Research," *Canadian Review of Comparative Literature* 24(1): 15–34.

Glenk, Helmut, 2005. *From Desert Sands to Golden Oranges: The History of the German Templar Settlement of Sarona in Palestine 1871–1947*, Victoria, Canada: Trafford.

Nitzan-Shiftan, Alona, 2006. "The Israeli 'Place' in East Jerusalem: How Israeli Architects Appropriated the Palestinian Aesthetic after the '67 War," *Jerusalem Quarterly* 27: 15–27.

Saliba, Robert, 2004. "The Genesis of Modern Architecture in Beirut," in Jamal Abed (ed.), *Architecture Re-introduced: New Projects in Societies in Change*, Geneva: The Aga Khan Award for Architecture, pp. 23–34.

Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict: 1882–1914*, Cambridge, UK and New York: Cambridge University Press.

Simpson, Pamela, 1999. *Cheap, Quick and Easy: Imitative Architectural Materials, 1870–1930*, Knoxville: The University of Tennessee Press.

Weizman, Eyal, 2007. *Hollow Land: Israel's Architecture of Occupation*, London and New York: Verso.

